

De regionale economie

2016

De regionale economie

2016

Verklaring van tekens

Niets (blanco)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
.	Het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim
*	Voorlopige cijfers
**	Nader voorlopige cijfers
2016–2017	2016 tot en met 2017
2016/2017	Het gemiddelde over de jaren 2016 tot en met 2017
2016/'17	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2016 en eindigend in 2017
2014/'15–2016/'17	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2014/'15 tot en met 2016/'17

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress

CCN Creatie en visualisatie, Den Haag

Ontwerp

Edenspiekermann

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice
ISBN: 978 90 357 2126 5
ISSN: 1877-2773

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen/Bonaire, 2017.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Inhoud

1. Inleiding	5
1.1 Over deze editie van de Regionale rekeningen	6
1.2 De regionale rekeningen in het algemeen	7
2. Regionale economische ontwikkeling	8
2.1 Economie Noord-Holland groeide het hardst	9
2.2 Groningen en Noord-Holland hoogste arbeidsproductiviteit in afgelopen 21 jaar	11
2.3 Conclusie	13
3. Arbeidsmarkt	14
3.1 Werkgelegenheid	15
3.2 Werkloosheid	17
3.3 Conclusie	18
4. Conjunctuurgevoeligheid na de kredietcrisis	19
4.1 Groei bruto regionaal product in Delfzijl en omgeving meest volatiel	20
4.2 Werkloosheid varieert het meest in Flevoland	25
4.3 Zeeuwse huizenprijzen stabielst	30
4.4 Conclusies	32
5. Eenpersoonsbedrijven in de stad en op het platteland	33
5.1 Inleiding en methode	34
5.2 Eenpersoonsbedrijven motor achter toename bedrijfs-vestigingen	35
5.3 Sterkste groei aantal bedrijfsvestigingen in de stad	37
5.4 Regionale tegenstellingen voor een aantal bedrijfstakken	38
5.5 Conclusie	41
6. Noord-Limburg als logistieke hotspot	43
6.1 Noord-Limburg laatste stop transportcorridor Zuidoost	44
6.2 Vervoer vanuit Rotterdam veelal door corridors Oost en Zuidoost	45
6.3 Vervoer van en naar Noord-Limburg fors toegenomen	46
6.4 Meer binnenvaart in Noord-Limburg	46
6.5 Binnenlands vervoerde goederen naar Noord-Limburg komen vooral uit Rotterdam en Brabant	47
6.6 Internationaal vervoer Noord-Limburg gericht op buurlanden	48
6.7 Vooral meer containervervoer per binnenvaart van en naar Noord-Limburg	48
6.8 Zeecontainers via Venlo naar Duitsland	49
6.9 Meeste containers via de weg naar de Duitse grensregio's	49
6.10 Conclusie	50

7. Verwachtingen ondernemers 51

- 7.1 Uitbreiding personeelsbestand in alle provincies verwacht 52
- 7.2 Tekort aan arbeidskrachten steeds groter probleem in alle provincies 54
- 7.3 Ondernemers in alle provincies geven aan dat winstgevendheid is verbeterd 55
- 7.4 Omzetverwachtingen in heel Nederland positief 57
- 7.5 Overijsselse ondernemers meest positief over verbetering economisch klimaat 58
- 7.6 In alle provincies zijn verwachtingen ook positief voor 2018 60
- 7.7 Conclusie 61

8. Onderwijsniveau en arbeidsparticipatie in de regio 62

- 8.1 Onderwijsniveau neemt toe 63
- 8.2 Arbeidsparticipatie hoog in Randstad 68
- 8.3 Hogere arbeidsparticipatie in gebieden met veel hoogopgeleiden 72
- 8.4 Conclusie 73
- 8.5 Literatuur 73

Bijlage 75

- Begrippenlijst 84
- Nederland regionaal 90

1.

Inleiding

De Nederlandse economie groeide in 2016 met 2,2 procent. Deze groei kwam onder andere door de groei in de bedrijfstakken verhuur van roerende goederen en de bouwnijverheid. De afname van de delfstoffenwinning zorgde voor een drukkend effect op de totale economie. Groningen had hierdoor als enige provincie een economische krimp van 1,8 procent. Exclusief delfstoffenwinning groeide alle Nederlandse provincies en kende Groningen een economische groei van 2,2 procent. De economie van de provincie Noord-Holland groeide in 2016 het hardst met 3,0 procent.

De provincie Zeeland kende net als eerdere jaren de laagste werkloosheid. In de provincies Groningen, Zuid-Holland en Flevoland was het percentage werklozen het hoogst. De toename in de werkgelegenheid was in 2016 vooral te zien in de provincies Noord- en Zuid-Holland, Noord-Brabant en Utrecht.

1.1 Over deze editie van de Regionale rekeningen

Net als de vorige editie zijn er ook dit jaar artikelen opgenomen met uitkomsten over de regionale economie die niet afkomstig zijn van de regionale rekeningen, en dus ook niet gebaseerd zijn op, of aansluiten op-, de nationale rekeningen. Dit zijn de hoofdstukken 5, 6, 7 en 8. De hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn hoofdstukken afkomstig van de regionale rekeningen, die weer gebaseerd zijn op de nationale rekeningen. De nationale rekeningen vormen de boekhouding van de Nederlandse economie.

Eens in de zoveel jaar worden de nationale rekeningen gereviseerd, om aan te sluiten op de nieuwste economische inzichten en internationale afspraken en om nieuwe broninformatie te benutten. In 2014 is weer zo'n ingrijpende revisie afgerond, hetgeen zeer bepalend is geweest voor de onderhavige editie van de regionale rekeningen. De gereviseerde nationale rekeningen zijn doorgevoerd op het regionale niveau. In deze publicatie zijn de cijfers na revisie van de jaren 1995 tot en met 2016 beschikbaar.

In hoofdstuk 2 van deze editie wordt de regionale economische ontwikkeling in 2016 besproken en worden tevens conclusies getrokken over de hele beschikbare periode 1995–2016. In dit hoofdstuk worden ook uitkomsten van de arbeidsproductiviteit gepresenteerd. In hoofdstuk 3 wordt de arbeidsmarkt van de diverse provincies en de grote steden besproken. Er wordt ingegaan op de werkgelegenheidsontwikkeling in arbeidsjaren en aantal werkzame personen. De cijfers over werkzame personen zijn ook uitgesplitst naar werknemers en zelfstandigen. In dit hoofdstuk komt verder de regionale werkloosheid aan de orde. In hoofdstuk 4 wordt de conjunctuurgevoeligheid van de regio's beschreven; behalve het bbp dat afkomstig is van de regionale rekeningen worden ook de werkloosheid en de prijzen van bestaande koopwoningen als indicatoren onder de loep genomen. De regionale verdeling van de huishoudinkomens en de investeringen zullen pas na het afronden van deze publicatie gereedgekomen. De meest recente cijfers zijn beschikbaar op StatLine. Deze publicatie bevat, zoals hiervoor al gemeld, ook een aantal artikelen die gebaseerd zijn op andere bronnen dan de nationale rekeningen.

In hoofdstuk 5 wordt opkomst van eenmanszaken in de stad en het platteland vergeleken. In hoofdstuk 6 wordt vervoer van en naar “de logistieke hotspot” Noord-Limburg beschreven. In hoofdstuk 7 wordt onderzocht of er grote regionale verschillen zijn wat betreft de verwachtingen van de ondernemers voor het jaar 2017. Naast de regionale opsplitsing wordt er ook gekeken naar de verschillen tussen bedrijfstakken. Ten slotte wordt in hoofdstuk 8 de regionale verschillen en trends in onderwijsniveau en arbeidsparticipatie beschreven, en er wordt onderzocht hoe het opleidingsniveau van een regio zich verhoudt tot de arbeidsparticipatie.

1.2 De regionale rekeningen in het algemeen

De hoofdstukken 1 tot en met 4 van deze publicatie zijn gebaseerd op de regionale rekeningen.

De regionale rekeningen leveren regionale cijfers over de economische groei, het bruto binnenlands product (bbp), het bbp per hoofd van de bevolking, de werkgelegenheid, de verdeling van de toegevoegde waarde over de bedrijfstakken en de bijdrage van iedere bedrijfstak aan het bbp. Daarnaast bieden de regionale rekeningen gegevens over de investeringen per regio en de regionale inkomensverdeling per regio. De regionale gegevens zijn uitsluitend beschikbaar op jaarbasis. De regionale cijfers sluiten aan op de jaarcijfers van de nationale rekeningen. De gegevens over 2016 hebben een voorlopig karakter, in grafieken en tabellen aangeduid met een sterretje achter het jaartal. Alle gegevens van de regionale rekeningen zijn opgenomen in de CBS database StatLine, onder thema Nederland regionaal/Per thema/Macro-economie. Deze is toegankelijk via de website www.cbs.nl.

2.

Regionale

economische

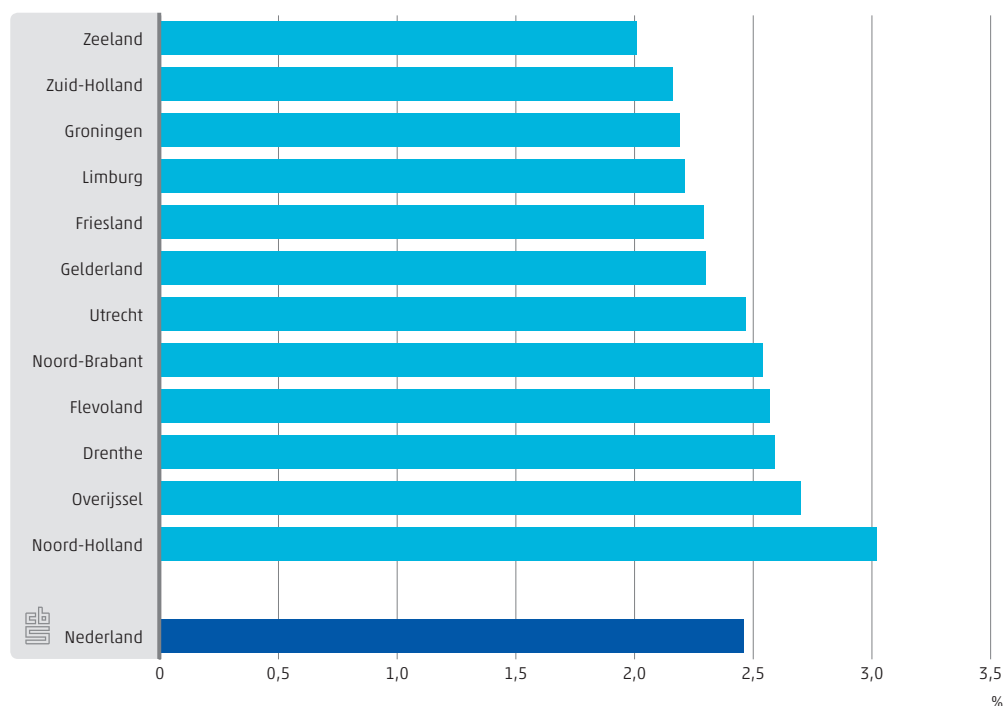
ontwikkeling

In dit hoofdstuk wordt de regionale economische groei van 2016 beschreven en de economische ontwikkelingen in de periode 1995-2016. Welke regio groeide het hardst en welke regio's bleven achter? Hoe productief zijn de provincies en hoe ontwikkelde de arbeidsproductiviteit zich in deze periode?

2.1 Economie Noord-Holland groeide het hardst

De Nederlandse economie groeide in 2016 met 2,2 procent. De bedrijfstakken verhuur van roerende goederen en de bouwnijverheid groeiden het hardst. De afname van de delfstoffenwinning drukte net als eerdere jaren de economische groei; exclusief de delfstoffenwinning groeide de Nederlandse economie namelijk met 2,5 procent. In alle provincies was er exclusief delfstoffenwinning sprake van economische groei van 2,0 procent of meer, inclusief delfstoffenwinning kromp de economie van Groningen met 1,8 procent.

2.1.1 Economische groei, 2016 (exclusief delfstoffenwinning)

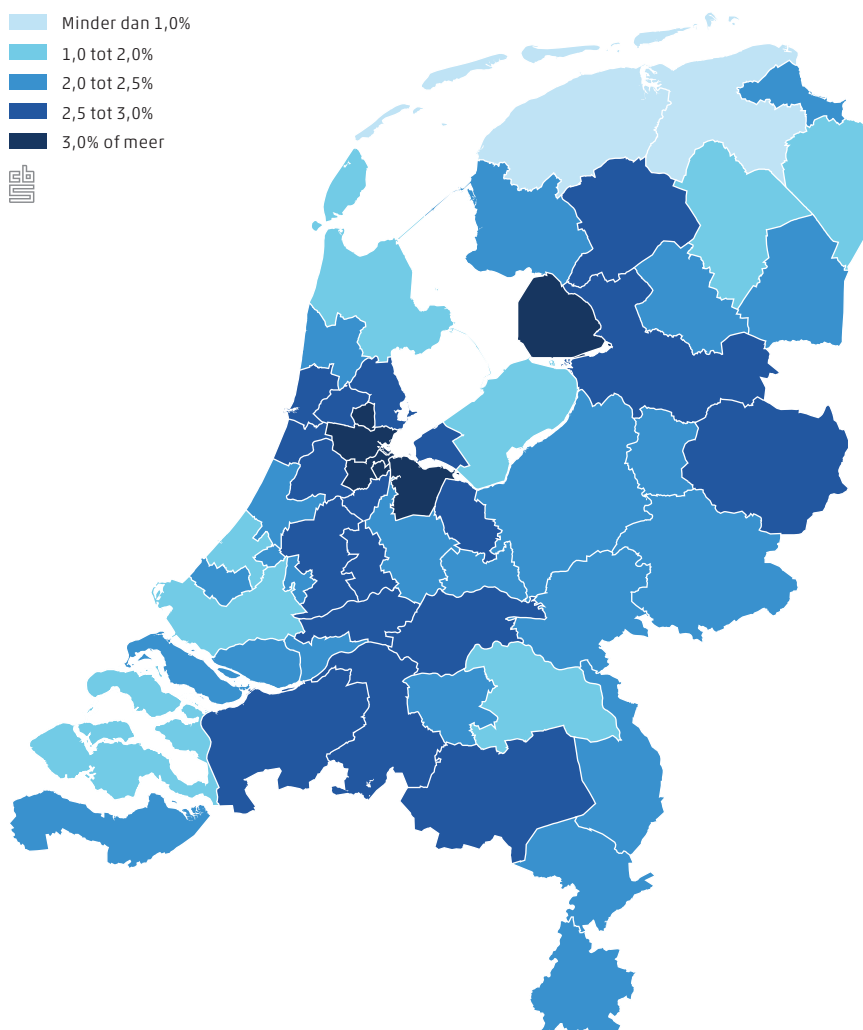

Noord-Holland kende met 3,0 procent de hoogste groei. Dit was wel een stuk lager dan in 2014 en 2015, toen de economie van Noord-Holland met respectievelijk 4,0 en 3,6 procent groeide. Zeeland boekte met 2,0 procent de kleinste groei van alle provincies. Gemiddeld over de laatste drie jaren, 2014 tot en met 2016, hadden Limburg en Friesland echter de kleinste groei, beide 1,7 procent.

Van de vier grote steden, kenden Amsterdam en Utrecht een bovengemiddelde groei. De economie van Utrecht groeide 2,4 procent, maar die van Amsterdam spande de kroon met

3,2 procent. De positieve ontwikkeling in de bedrijfstakken advisering en groot- en detailhandel, beiden zeer belangrijk voor de economie van de hoofdstad, leverden een flinke bijdrage. Ook de bedrijfstakken bouwnijverheid en industrie groeiden hard, deze zijn echter niet zo heel groot in regio Amsterdam. De financiële instellingen krompen, maar een stuk minder hard dan in de rest van Nederland. Regio Den Haag had met een groei van 1,9 procent, na regio Rotterdam (2,0 procent) de laagste groei van de vier grote steden. Dit werd onder andere veroorzaakt door de financiële instellingen die in deze stad nog harder krompen dan in de rest van Nederland. In de regio Rotterdam kromp de bedrijfstak vervoer en opslag, terwijl deze in 2014 en 2015 nog een groei liet zien. De economie van Stadsgewest Utrecht groeide met 2,3 procent. Net als in de regio Amsterdam leverden de bedrijfstakken advisering en groot- en detailhandel een grote bijdrage in de groei.

2.1.2 Economische groei, 2016

COROP-gebied Noordoostpolder en Urk kende in 2016 met 3,3 procent de hoogste economische groei. De landbouw, bosbouw en visserij, erg belangrijk voor de economie aldaar, groeide met ruim 9 procent. Ook de bouwnijverheid groeide er hard met ruim 8 procent.

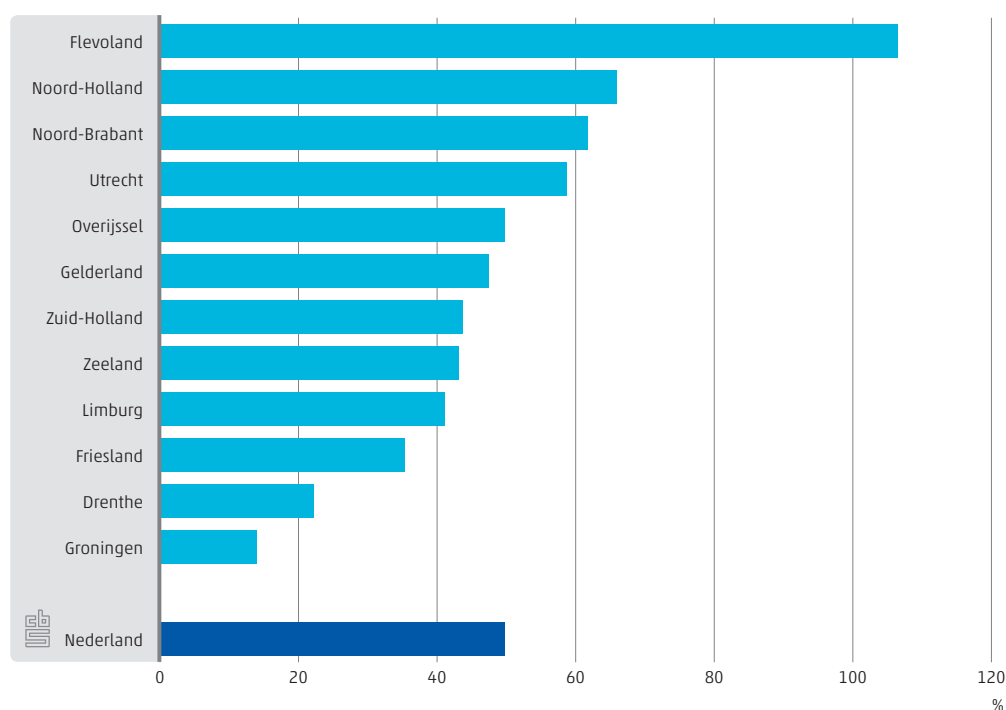
Naast Amsterdam en overig Groot-Amsterdam groeide ook COROP-gebied het Gooi en Vechtstreek met ruim 3 procent. Deze regio's profiteerden allen van de groei in de bedrijfstak verhuur van roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening. Het Gooi en Vechtstreek profiteerde daarnaast ook nog eens van de groei in de bedrijfstak informatie en communicatie die in deze regio sterk vertegenwoordigd is.

De afname in de delfstoffenwinning zorgde voor een krimp van 2,5 procent in COROP-gebied Overig Groningen, en voor een kleine economische groei van 0,7 procent in Noord-Friesland. De verhuur van en handel in onroerend deed het in Oost-Groningen minder goed in 2016 waardoor deze regio een beneden gemiddelde groei van 1,5 procent doormaakte.

2.2 Groningen en Noord-Holland hoogste arbeidsproductiviteit in afgelopen 21 jaar

De Nederlandse economie heeft in de periode 1995–2016 een gemiddelde groei van 1,9 procent per jaar doorgemaakt. De totale economie is in deze periode met 50 procent gegroeid. Ook is Nederland productiever geworden; de arbeidsproductiviteit is in deze periode met 25 procent toegenomen.

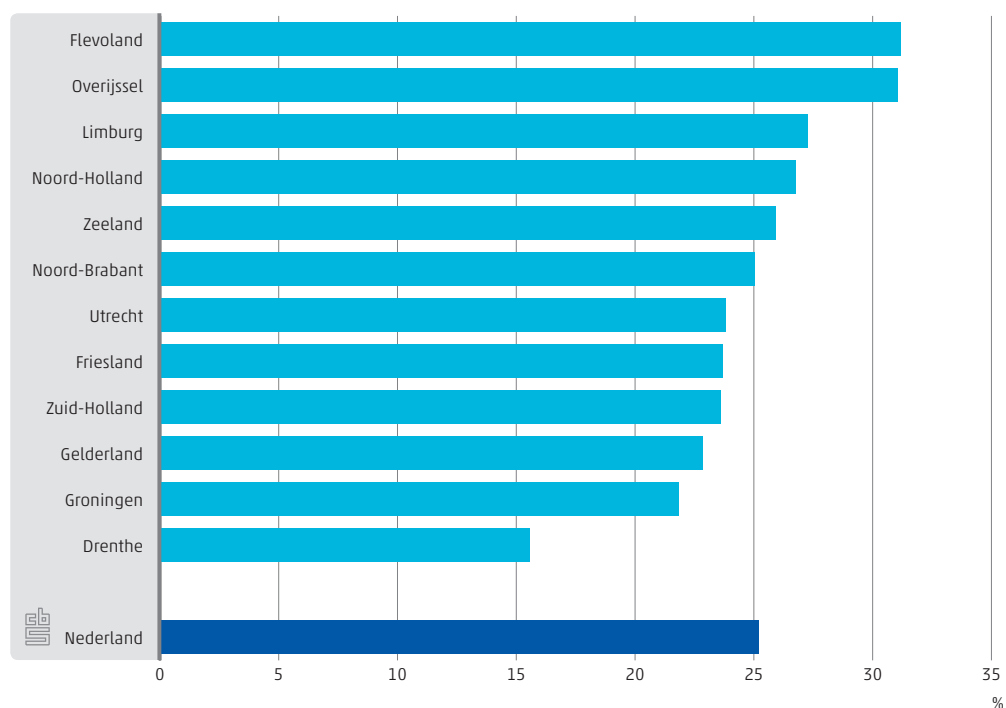
2.2.1 Economische groei, 1995–2016

Flevoland maakte in 1995–2016 de grootste groei door. Deze provincie heeft flink geprofiteerd van de groei in de bedrijfstakken verhuur van roerende goederen en overige diensten en de groot- en detailhandel en reparaties van auto's. In Flevoland zitten verschillende grote bedrijven voor leaseauto's, een bedrijfstak die vooral in Almere een enorme groei heeft doorgemaakt. Met een gemiddelde groei van 3,4 procent per jaar heeft de economie van Flevoland zich verdubbeld sinds 1995. Deze economische groei is gepaard gegaan met een enorme bevolkingsgroei; de bevolking in Flevoland is ook met ruim 50 procent toegenomen. Ook Noord-Holland en Noord-Brabant hebben in deze periode een bovengemiddelde economische groei doorgemaakt. Noord-Holland

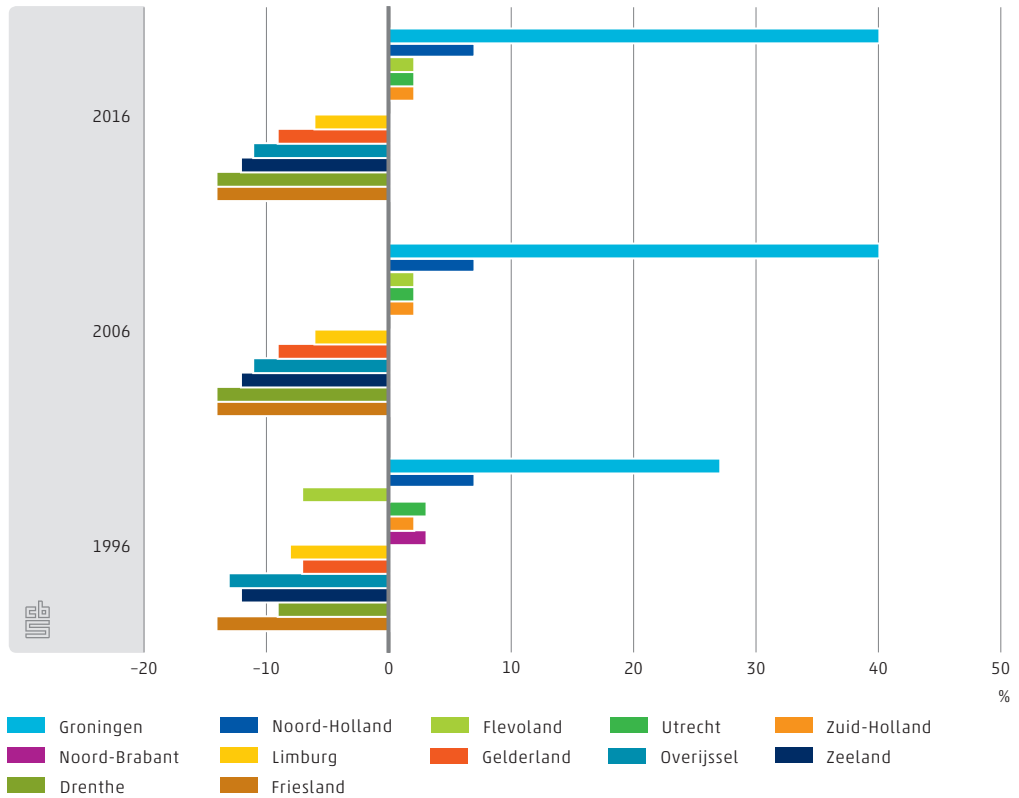
profiteerde vooral van de economische groei van de groot- en detailhandel en de financiële instellingen die in deze provincie de belangrijkste bedrijfstakken zijn geworden. De bedrijfstak industrie, die in 1995 nog de belangrijkste bedrijfstak was voor deze provincie, heeft een krimp doorgemaakt en was in 2016 gezakt naar de derde plek in Noord-Holland. In Noord-Brabant, daarentegen, is de industrie ondanks een krimp, de belangrijkste bedrijfstak gebleven voor de economie. Deze provincie heeft geprofiteerd van de ontwikkeling van specifieke takken van de industrie, zoals de vervaardiging van machines, apparaten, computers en andere elektronische apparatuur.

2.2.2 Ontwikkeling arbeidsproductiviteit, 1995-2016

De verdubbeling van de omvang van de economie van Flevoland in de periode 1995-2016 is gepaard gegaan met de grootste toename in arbeidsproductiviteit. Met een toename in arbeidsproductiviteit van ruim 31 procent ligt deze toename boven het Nederlands gemiddelde van 25 procent. Overijssel had een gemiddelde economische groei, maar maakte ook een bovengemiddelde ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit door. Opvallend is dat de provincie Limburg met juist een lager dan gemiddelde economische groei ook meer is gaan produceren per voltijd werkzame persoon. Limburg is ook de enige provincie die in deze periode een krimp van de bevolking heeft doorgemaakt. Noord-Holland die na de provincie Flevoland de grootste economische groei heeft doorgemaakt, had ook een bovengemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit. Kijken we naar de absolute arbeidsproductiviteit per jaar, dan heeft de provincie Noord-Holland, na Groningen, jaarlijks de hoogste arbeidsproductiviteit in deze periode. Ondanks dat Groningen een lagere ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit kende in deze periode, steekt het niveau van de arbeidsproductiviteit in deze provincie in 2016 nog ver boven het Nederlands gemiddelde uit. Dit dankt deze provincie aan de grote toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning. Door afname van de aardgaswinning is de economische groei gemeten over de periode 1995-2016 het laagst en mede daardoor ligt ook de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit een stuk onder het Nederlands gemiddelde.

2.2.3 Arbeidsproductiviteit als afwijking van het Nederlands gemiddelde

Groningen en Noord-Holland waren in de periode 1995–2016 steeds de twee provincies met de hoogste arbeidsproductiviteit. Vanaf de derde plek zijn er wat schommelingen geweest, maar de provincie Utrecht heeft met achttien keer het vaakst de derde positie bemachtigd in de afgelopen 22 jaar. Opvallend is dat de derde positie in 2016 aan de provincie Noord-Brabant vergeven was, die deze plek in 1996 voor het laatst bekleedde. De gemiddelde economische groei van Noord-Brabant lag in deze tijdreeks ook boven het Nederlands gemiddelde.

2.3 Conclusie

De Noord-Hollandse economie groeide in 2016 met 3,0 procent het hardst. De regio Amsterdam maakte met een economische groei van 3,2 procent, van de vier grote steden, de sterkste groei door. In de periode 1995–2016 maakte de provincie Flevoland de sterkste economische groei en de sterkste groei in arbeidsproductiviteit door. De provincie Drenthe heeft in deze periode de minste ontwikkeling in arbeidsproductiviteit doorgemaakt. De hoogste arbeidsproductiviteit in deze periode was in de provincies Groningen en Noord-Holland. Utrecht, Noord-Brabant en Zuid-Holland hadden in deze periode ook vaak een arbeidsproductiviteit die boven het Nederlands gemiddelde lag.

3.

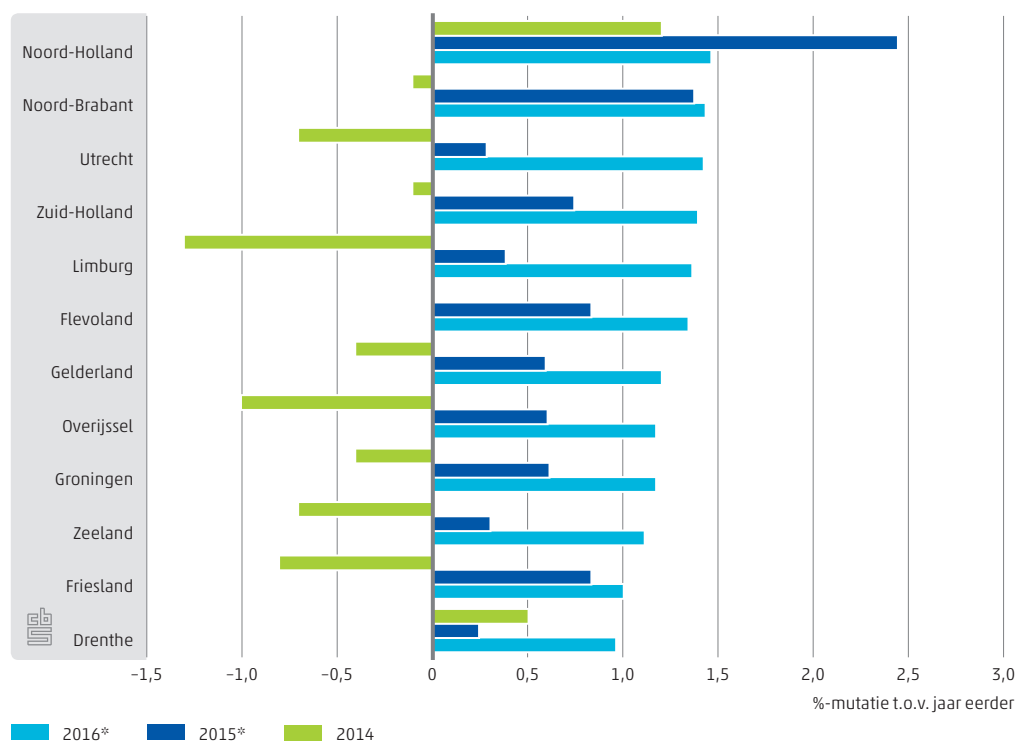
Arbeitsmarkt

In dit hoofdstuk wordt de arbeidsmarkt van de diverse provincies en de grote steden besproken. Er wordt ingegaan op de werkgelegenheidsontwikkeling en de ontwikkeling van de werkloosheid. De ontwikkelingen in de provincies worden afgezet tegen die in Nederland als geheel.

3.1 Werkgelegenheid

In 2016 groeide de Nederlandse economie met 2,2 procent en ook het aantal arbeidsjaren groeide, voor het tweede jaar op rij. Het aantal arbeidsjaren van werkzame personen steeg in 2016 met 94 duizend ten opzichte van een jaar eerder. In 2015 was de toename met ruim 73 duizend arbeidsjaren iets minder groot. Een jaar eerder, in 2014, nam het aantal arbeidsjaren van werkzame personen nog af met 7,6 duizend.

3.1.1 Arbeidsjaren

De werkgelegenheid groeide in alle provincies met 1,0 procent of meer ten opzichte van 2015. Noord-Holland zag met 1,5 procent de grootste toename van het aantal arbeidsjaren, maar dat was wel een stuk minder dan in 2015 toen de werkgelegenheid met 2,4 procent steeg. In alle andere provincies groeide de werkgelegenheid in 2016 harder dan in 2015. In 2014 was er nog sprake van een krimp van de werkgelegenheid. In 2015 sloeg deze krimp in de meeste provincies om in een bescheiden groei, die doorzette in 2016.

3.1.2 Totaal werkzame personen

	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
	x 1 000						
Provincie							
Groningen	279,2	282,6	279,5	276,1	275,8	277,5	280,2
Friesland	306,5	309,6	308,1	298,6	301,2	298,6	300,7
Drenthe	230,5	230,0	231,1	229,1	228,7	226,9	228,9
Overijssel	594,0	601,9	598,5	588,8	587,2	585,7	591,2
Flevoland	174,1	173,9	177,8	174,8	171,4	170,0	171,9
Gelderland	1 028,0	1 043,9	1 039,4	1 021,5	1 015,5	1 016,9	1 026,7
Utrecht	726,6	728,7	729,6	727,8	727,9	730,0	737,5
Noord-Holland	1 519,0	1 542,4	1 542,4	1 539,7	1 547,6	1 603,4	1 622,9
Zuid-Holland	1 826,7	1 823,8	1 821,0	1 798,8	1 791,8	1 800,5	1 820,0
Zeeland	180,7	183,3	182,1	178,9	179,4	179,2	180,6
Noord-Brabant	1 346,0	1 360,8	1 357,1	1 336,7	1 339,7	1 356,0	1 372,9
Limburg	559,0	565,3	562,2	553,7	550,7	554,2	560,6

Bron: CBS.

Het aantal personen werkzaam in Noord-Holland nam in 2016 met bijna 20 duizend toe. Ook in Zuid-Holland steeg het aantal werkzame personen met bijna 20 duizend. Relatief gezien nam de werkgelegenheid het meest toe in Noord-Brabant, met ruim 1,2 procent.

3.1.3 Zelfstandigen

	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
	x 1 000						
Provincie							
Groningen	47,3	48,1	49,1	49,3	49,5	49,9	49,6
Friesland	62,4	63,5	64,5	64,7	65,7	66,2	65,8
Drenthe	43,6	43,8	44,0	43,7	44,4	44,7	44,5
Overijssel	95,1	95,9	97,9	98,8	98,9	99,7	99,2
Flevoland	31,5	32,6	33,1	33,5	34,1	34,4	34,2
Gelderland	169,7	172,7	174,9	177,2	180,4	181,9	181,0
Utrecht	99,2	101,8	104,9	106,2	109,6	110,6	110,2
Noord-Holland	233,9	240,7	247,7	251,2	260,4	262,8	262,0
Zuid-Holland	260,1	268,2	273,0	273,5	282,7	285,0	283,6
Zeeland	36,4	36,7	37,1	37,3	38,0	38,3	38,0
Noord-Brabant	211,7	214,0	217,8	218,8	222,6	224,4	223,3
Limburg	90,9	91,6	92,4	92,7	92,8	93,5	93,1

Bron: CBS.

Het aantal zelfstandigen nam de afgelopen jaren steeds toe, maar groeide in 2016 niet verder. In alle provincies nam het arbeidsvolume van zelfstandigen af. De werkgelegenheidstoename betrof dus uitsluitend werknemers. In Zuid-Holland nam het aantal werknemers met bijna 21 duizend toe, in Noord-Holland met ruim 20 duizend.

3.1.4 Werknemers

	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
	x 1 000						
Provincie							
Groningen	231,9	234,5	230,4	226,8	226,2	227,6	230,6
Friesland	244,1	246,1	243,5	233,9	235,4	232,4	234,9
Drenthe	186,9	186,2	187,1	185,3	184,3	182,2	184,4
Overijssel	498,9	506,0	500,6	490,0	488,3	486,0	492,0
Flevoland	142,6	141,4	144,7	141,4	137,3	135,6	137,7
Gelderland	858,3	871,2	864,5	844,3	835,0	835,0	845,7
Utrecht	627,5	626,9	624,7	621,6	618,3	619,3	627,3
Noord-Holland	1 285,1	1 301,7	1 294,8	1 288,6	1 287,2	1 340,6	1 360,9
Zuid-Holland	1 566,6	1 555,6	1 548,0	1 525,2	1 509,1	1 515,5	1 536,4
Zeeland	144,3	146,7	145,0	141,6	141,4	141,0	142,6
Noord-Brabant	1 134,3	1 146,9	1 139,3	1 117,9	1 117,1	1 131,6	1 149,6
Limburg	468,1	473,7	469,8	461,0	457,9	460,7	467,5

Bron: CBS.

3.2 Werkloosheid

Nederland telde 538 duizend werklozen in 2016, 76 duizend minder dan in 2015. De werkloosheid bedroeg 6,0 procent van de beroepsbevolking. Nederland en de afzonderlijke provincies kenden een lagere werkloosheid dan de Europese Unie (EU) gemiddeld. De Nederlandse werkloosheid was wel hoger dan in bijvoorbeeld Tsjechië (4,0 procent) en buurland Duitsland (4,1 procent) die de laagste werkloosheid kenden binnen de EU. Nederland stond op de zevende plaats op de ranglijst van laagste werkloosheid in de EU. In 2015 stond Nederland nog op de elfde positie. De werkloosheid in Nederland was vergelijkbaar met die van Roemenië, Oostenrijk, Denemarken, Polen en Luxemburg.

Van alle Nederlandse provincies kende Groningen de hoogste werkloosheid in 2016. In Groningen had 7,4 procent van de beroepsbevolking geen werk. De werkloosheid was ook relatief hoog in de provincies Zuid-Holland en Flevoland. In deze provincies was de werkloosheid rond de 7 procent. In 2015 kenden genoemde provincies ook al een relatief hoge werkloosheid. In 2016 was de werkloosheid in Zeeland met 4,4 procent, net als in eerdere jaren, voor Nederlandse begrippen laag.

Ook het werkloosheidspercentage van de vier grote gemeenten nam af in 2016. De werkloosheid was de afgelopen jaren al het laagst in Utrecht en daalde daar bovendien het sterkst: van 7,3 procent in 2015 naar 6,0 procent van de beroepsbevolking in 2016. Van de vier grote gemeenten was de werkloosheid in 2016, net als in de voorgaande jaren, het hoogst in de gemeente Rotterdam. Van de Rotterdamse beroepsbevolking was 11,3 procent werkloos.

De regionale verschillen in werkloosheid in Nederland hangen in belangrijke mate samen met de demografische samenstelling en het onderwijsniveau van de bevolking. De hoge werkloosheid in Rotterdam hangt bijvoorbeeld samen met het relatief lage aandeel hoogopgeleiden in deze gemeente ([CBS, augustus 2015](#)).

3.2.1 Werkloze beroepsbevolking

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	% beroepsbevolking						
Provincie							
Groningen	5,8	6,0	6,8	8,1	8,5	8,5	7,4
Friesland	5,2	5,2	6,3	7,9	8,0	7,3	6,3
Drenthe	5,2	5,1	6,1	7,2	7,3	7,0	6,1
Overijssel	5,0	4,9	5,6	7,2	7,1	6,7	6,3
Flevoland	5,8	5,5	7,1	8,9	9,3	7,7	7,2
Gelderland	4,7	4,6	5,3	6,7	7,0	6,4	5,7
Utrecht	4,3	4,5	5,2	6,5	6,5	6,4	5,2
Noord-Holland	4,9	5,1	5,8	7,3	7,2	6,5	5,7
Zuid-Holland	5,4	5,5	6,7	8,0	8,3	7,8	6,9
Zeeland	4,1	4,0	4,4	5,7	5,5	5,5	4,4
Noord-Brabant	4,7	4,5	5,3	6,7	7,1	6,5	5,5
Limburg	5,4	5,0	5,6	7,1	7,3	6,6	5,5
Gemeente							
Utrecht	4,9	5,2	5,9	7,2	7,6	7,3	6,0
Amsterdam	6,2	6,5	7,3	8,9	8,5	7,7	6,7
Den Haag	6,5	7,2	8,7	9,9	10,9	10,1	8,8
Rotterdam	8,0	8,2	10,5	12,3	12,6	12,0	11,3
Nederland	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,0
Europese Unie (28 landen)	9,6	9,7	10,5	10,9	10,2	9,4	8,5

Bron: CBS, Eurostat.

3.3 Conclusie

In lijn met de ontwikkeling in Nederland nam de werkgelegenheid in 2016 toe in alle provincies. In de provincies Noord- en Zuid-Holland steeg het aantal werkzame personen het meest en in Zeeland en Flevoland het minst. Omdat het aantal zelfstandigen afnam, kwam de werkgelegenheidstoename volledig door een toename bij de werknemers. Kijken we naar arbeidsjaren, dan is in 2016 het aantal arbeidsjaren het meest toegenomen in Noord-Holland en Noord-Brabant, en het minst in Friesland en Drenthe.

De werkloosheid is in 2016 met 6,0 procent van de beroepsbevolking opnieuw afgenomen. In lijn met de landelijke ontwikkeling daalde de werkloosheid in alle provincies. In Utrecht nam de werkloosheid het hardst af met 1,2 procentpunt naar 5,2 procent. In Zeeland, Groningen en Limburg daalde de werkloosheid ook hard, met 1,1 procentpunt. Zeeland had met 4,4 procent de laagste werkloosheid, Groningen met 7,4 procent de hoogste. Overijssel liet met 0,4 procentpunt de kleinste afname in werkloosheid zien.

4.

**Conjunctuur-
gevoeligheid
na de kredietcrisis**

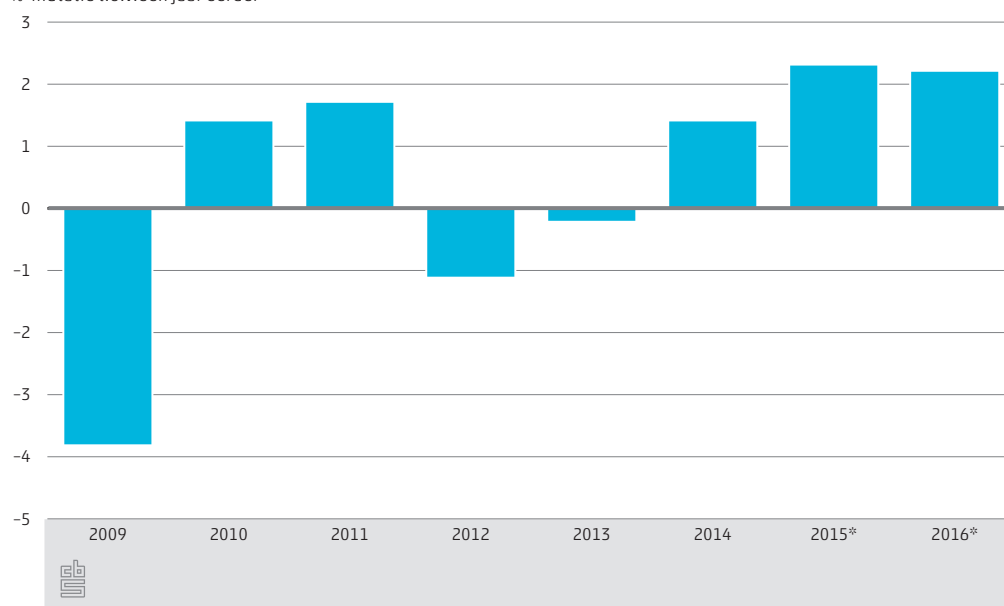
Nederland heeft vanaf 2008 een turbulente economische tijd gekend, met sterke conjuncturele schommelingen. In dit hoofdstuk wordt onderzocht of er regio's zijn waarin in tijden van sterke groei van het bruto binnenlands product (bbp) de groei groter is dan in Nederland als geheel, en of het bbp in tijden van krimp ook sterker afneemt in die regio's. Behalve het bbp worden ook twee andere belangrijke conjunctuurindicatoren onder de loep genomen, namelijk de werkloosheid en de prijzen van bestaande koopwoningen. Bij elke indicator wordt eerst op landelijk niveau bekeken in welke periodes de indicator groeide en in welke periodes die afnam. Vervolgens wordt bekeken in welke regio's de toe- of afname het grootst en het kleinst was.

4.1 Groei bruto regionaal product in Delfzijl en omgeving meest volatiel

Na de uitbraak van de kredietcrisis kromp het bruto binnenlands product van Nederland fors in 2009. In 2010 en 2011 volgde er enig herstel, maar in 2012 en 2013 kromp de Nederlandse economie weer. In 2014 en de daaropvolgende jaren herstelde de economie opnieuw.

4.1.1 Bbp, volume

%-mutatie t.o.v. een jaar eerder

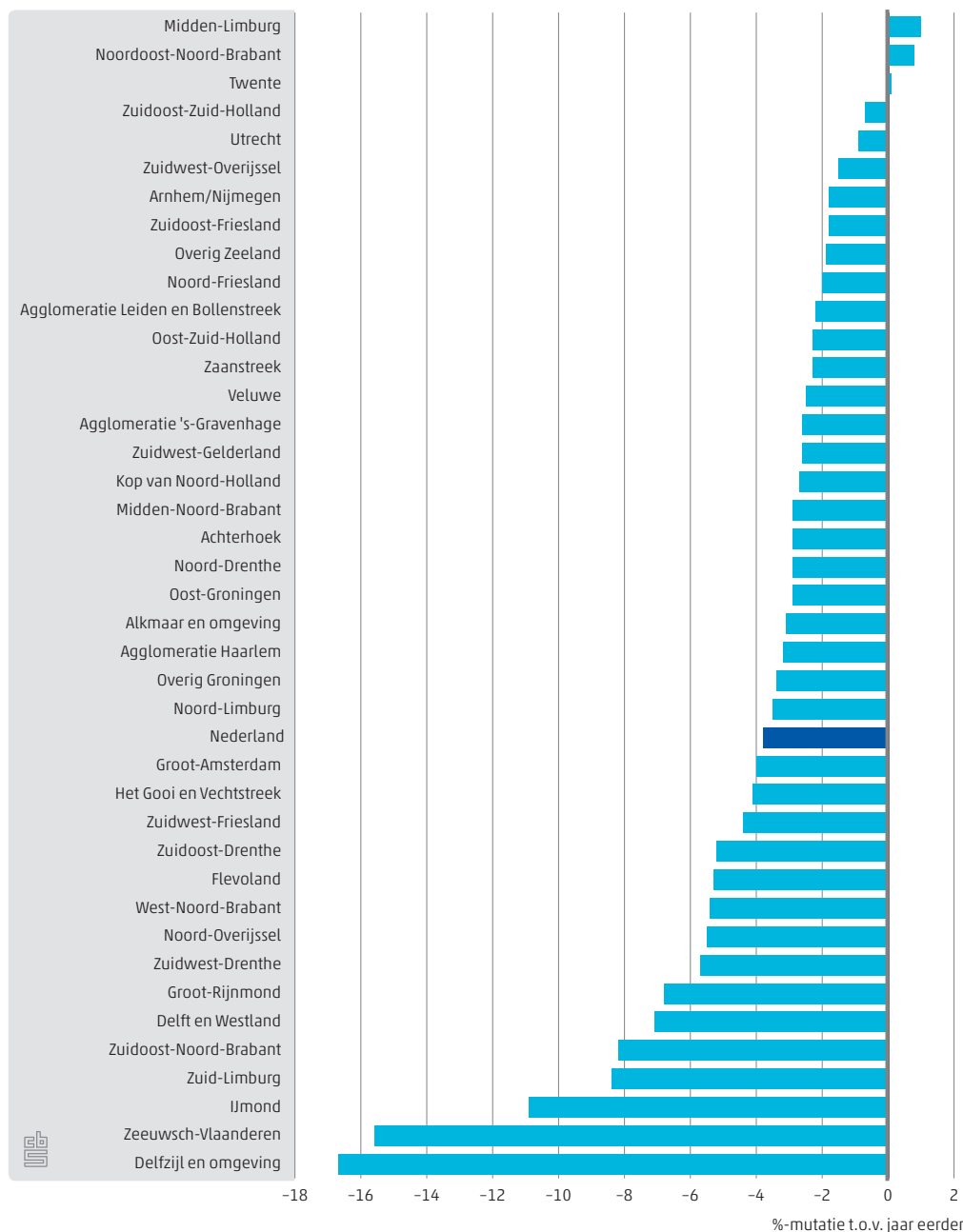

Om te kijken of er op regionaal niveau grote uitschieters zijn, wordt de periode na 2008 in deze paragraaf opgeknipt in vier periodes: crisisjaar 2009, de eerste herstelperiode 2010-2011, de tweede dip in 2012-2013 en de groei in 2014-2016.

In 2009 waren er grote verschillen tussen de regio's wat betreft economische groei. Het bruto regionaal product (brp) kromp het hardst in de regio's Delfzijl en omgeving,

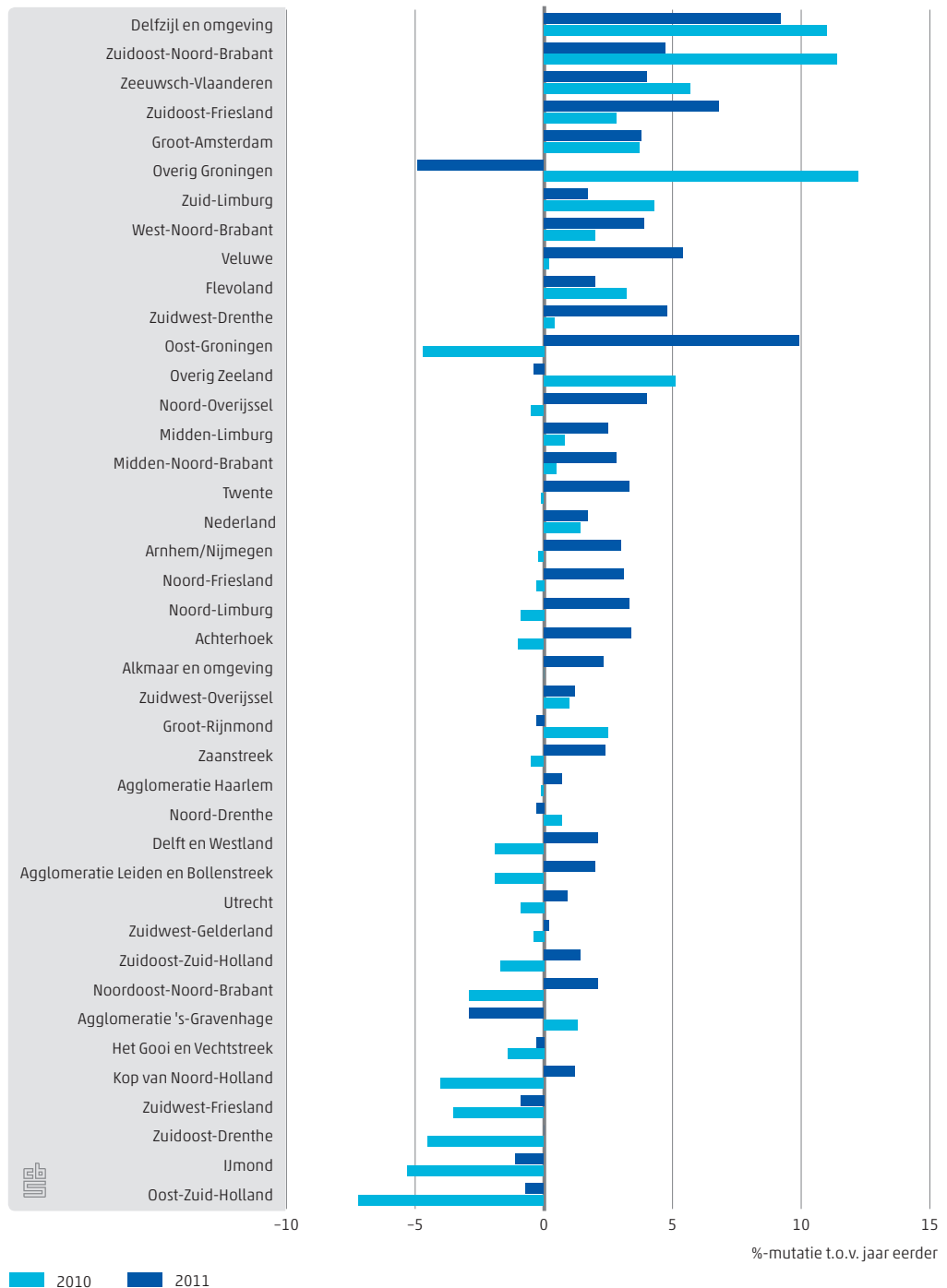
Zeeuwsch-Vlaanderen, IJmond, Zuid-Limburg, Zuidoost-Noord-Brabant, Delft en Westland en Groot-Rijnmond. Op Delft en Westland na zijn dit allemaal regio's waar de industrie en/of de transportsector een grote rol spelen. Dit zijn conjunctuurgevoelige bedrijfstakken. In Groot-Rijnmond, Delfzijl en omgeving, IJmond en Zeeuwsch-Vlaanderen (Terneuzen) liggen ook zeehavens. In Midden-Limburg, Noordoost-Noord-Brabant en Twente was er nog sprake van een bescheiden groei.

4.1.2 Bruto regionaal product, 2009

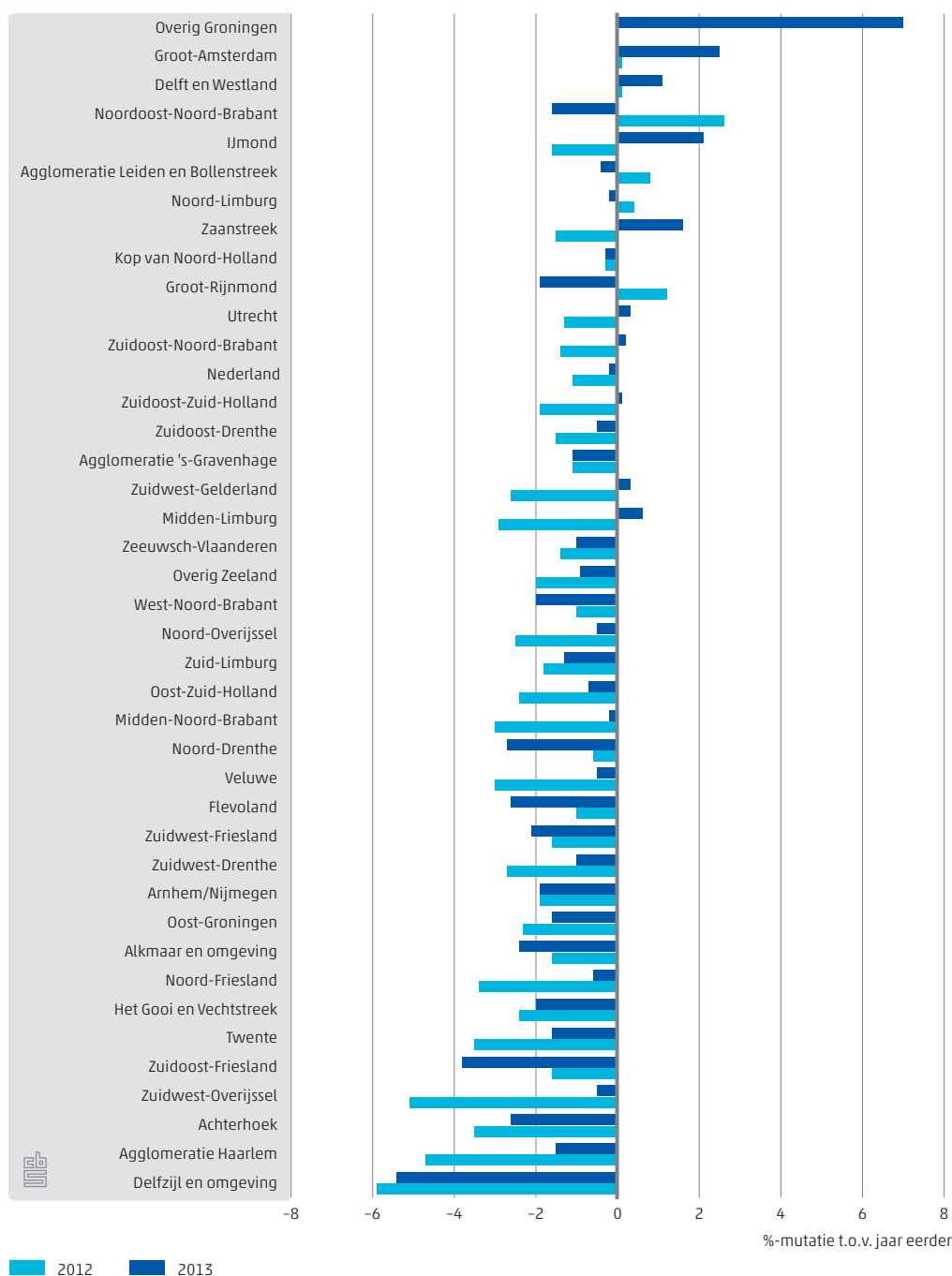
In 2010 en 2011 groeide het brp juist fors in de regio's Delfzijl en omgeving, Zuidoost-Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. Opmerkelijk is echter dat niet alle regio's waarin industrie en transport een grote rol speelden herstel vertoonden. Zo kromp de economie nog in IJmond.

4.1.3 Bruto regionaal product

In 2012 en 2013, tijdens de tweede dip, was de krimp het grootst in de regio Delfzijl en omgeving. Ook in de agglomeratie Haarlem en in de Achterhoek kromp de economie flink. In de regio Overig Groningen was er daarentegen in 2013 een aanzienlijke groei, die grotendeels aan de delfstoffenwinning toe te schrijven was. De groei van de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning in dat jaar hing samen met de koude winter. Ook in Groot-Amsterdam groeide de economie in 2013, terwijl er op landelijk niveau nog sprake was van een krimp. In dat jaar groeide de financiële en zakelijke dienstverlening in de hoofdstad en het omliggende gebied sterk. Ook groeide de toegevoegde waarde van de bedrijfstak handel, vervoer en horeca.

4.1.4 Bruto regionaal product

In de tweede herstelperiode groeide de economie in de regio Zuidwest-Friesland het hardst. Ook in Groot-Amsterdam en Zuidoost-Noord-Brabant (Eindhoven en omgeving) was er een substantiële groei. De groei in Zuidwest-Friesland wordt echter vertekend door een gemeentelijke herindeling. Ook de groei in Zuidoost-Friesland is door die herindeling beïnvloed.¹⁾ Het bruto regionaal product van Delfzijl en omgeving groeide deze keer niet het hardst, maar de groei in deze regio was wel bovengemiddeld.

¹⁾ Zuidwest-Friesland bestaat uit de gemeenten De Friese Meren en Súdwest-Fryslân. De gemeente De Friese Meren ontstond in 2014 als gevolg van een fusie tussen de gemeenten Gaasterlân-Sleat, Lemsterland, Skarsterlân en een gedeelte van de gemeente Boarnsterhim. Van de voormalige gemeenten hoorden echter alleen Gaasterlân-Sleat en Lemsterland samen met Súdwest-Fryslân bij de regio Zuidwest-Friesland. Skarsterlân en Boarnsterhim hoorden bij Zuidoost-Friesland.

In Groot-Amsterdam nam vooral de toegevoegde waarde van de zakelijke dienstverlening en de informatie- en communicatiesector sterk toe.

4.1.5 Bruto regionaal product

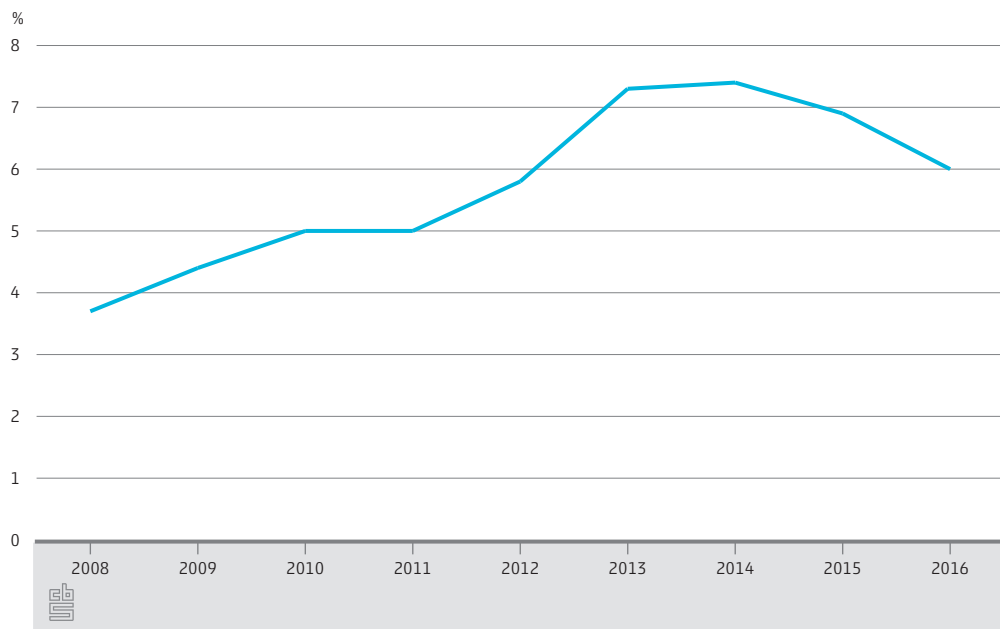
Overig Groningen was de enige regio die in 2016 nog kampte met economische krimp. Deze krimp werd veroorzaakt door het dichtdraaien van de gaskraan, waardoor de delfstoffenwinning in die regio veel minder produceert.

Over de hele periode van de kredietcrisis tot nu valt vooral de conjunctuurgevoeligheid van de regio Delfzijl en omgeving op. In deze regio spelen de bedrijfstakken industrie en vervoer en opslag een grote rol. In 2015 waren deze twee bedrijfstakken samen verantwoordelijk voor meer dan de helft van de toegevoegde waarde in deze regio. Dit komt vooral door de aanwezigheid van veel chemische industrie en een zeehaven. In Nederland bedroeg de toegevoegde waarde van deze bedrijfstakken 17 procent van de totale toegevoegde waarde.

4.2 Werkloosheid varieert het meest in Flevoland

Behalve van het bbp zijn er ook cijfers vanaf 2008 beschikbaar over de werkloosheid en de prijzen van bestaande koopwoningen. De conjunctuurgevoeligheid van een regio afgemeten aan werkloosheidsontwikkelingen kan heel anders zijn dan die afgemeten aan economische groei. Dit komt onder meer doordat mensen niet altijd in dezelfde regio wonen als waar zij werken. Veel mensen uit Flevoland werken bijvoorbeeld in Amsterdam. De ontwikkeling van het bbp van Amsterdam kan derhalve sterk samenhangen met de ontwikkeling van de werkloosheid in Flevoland.

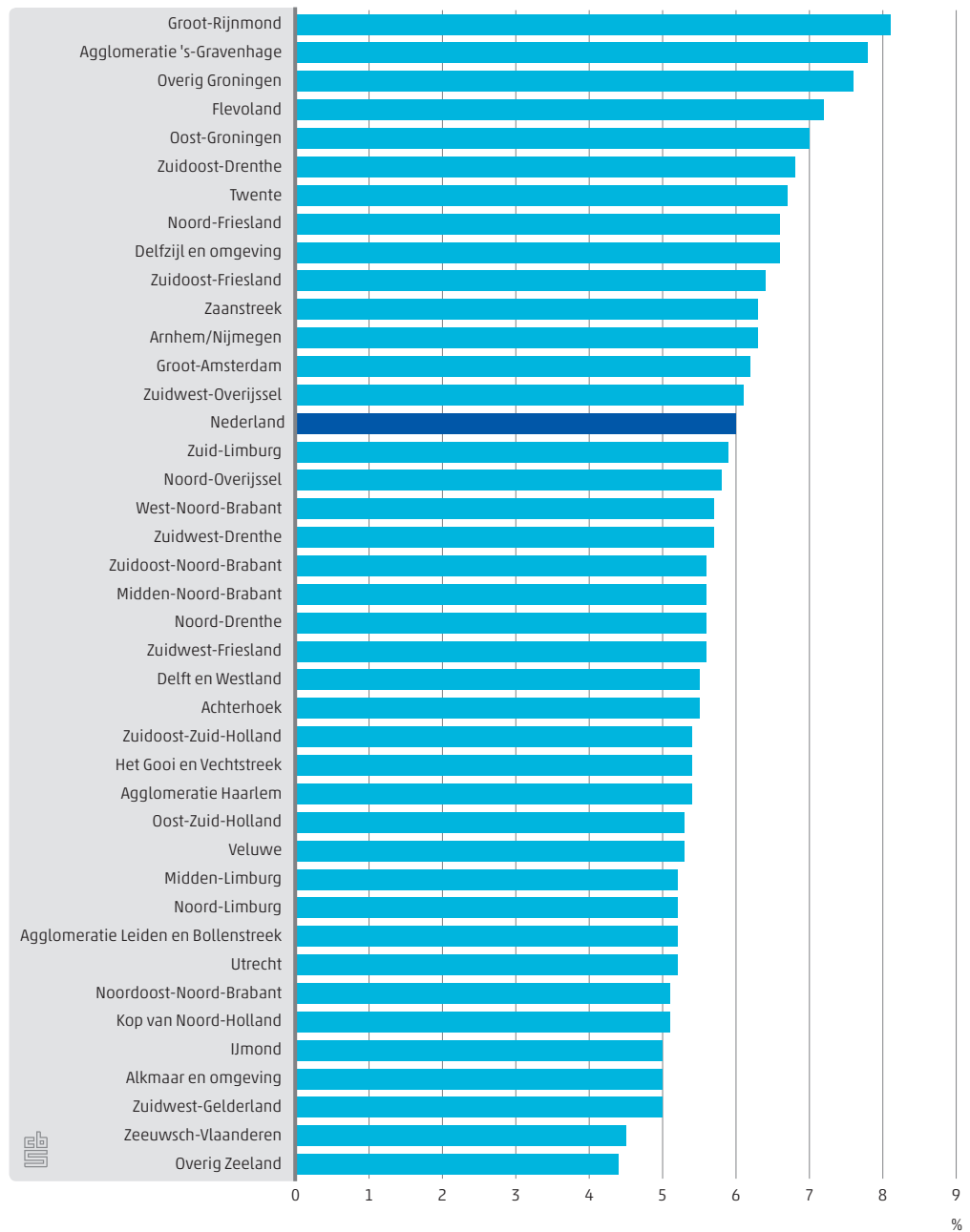
4.2.1 Werkloosheid

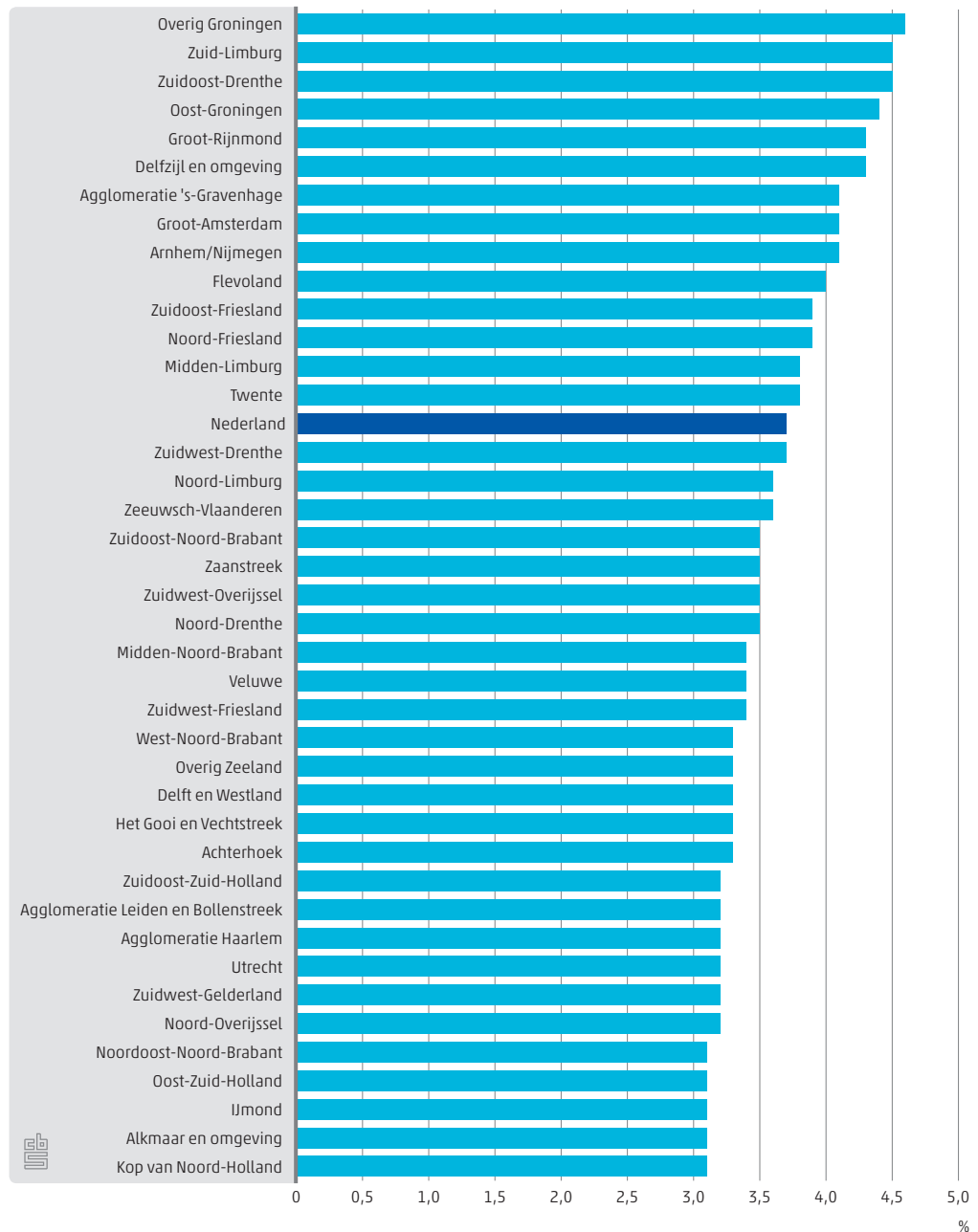
In Nederland steeg de werkloosheid na de uitbraak van de kredietcrisis fors. In 2014 werd een piek bereikt, in de jaren daarna daalde de werkloosheid.

In 2016 was de werkloosheid het hoogst in Groot-Rijnmond en het laagst in Zeeland. In 2008 waren Overig Groningen, Zuid-Limburg en Zuidoost-Drenthe nog de regio's met de hoogste werkloosheidspercentages. De werkloosheid was toen het laagst in de Kop van Noord-Holland, Alkmaar en omgeving, IJmond, Oost-Zuid-Holland en Noordoost-Noord-Brabant.

4.2.2 Werkloosheid, 2016

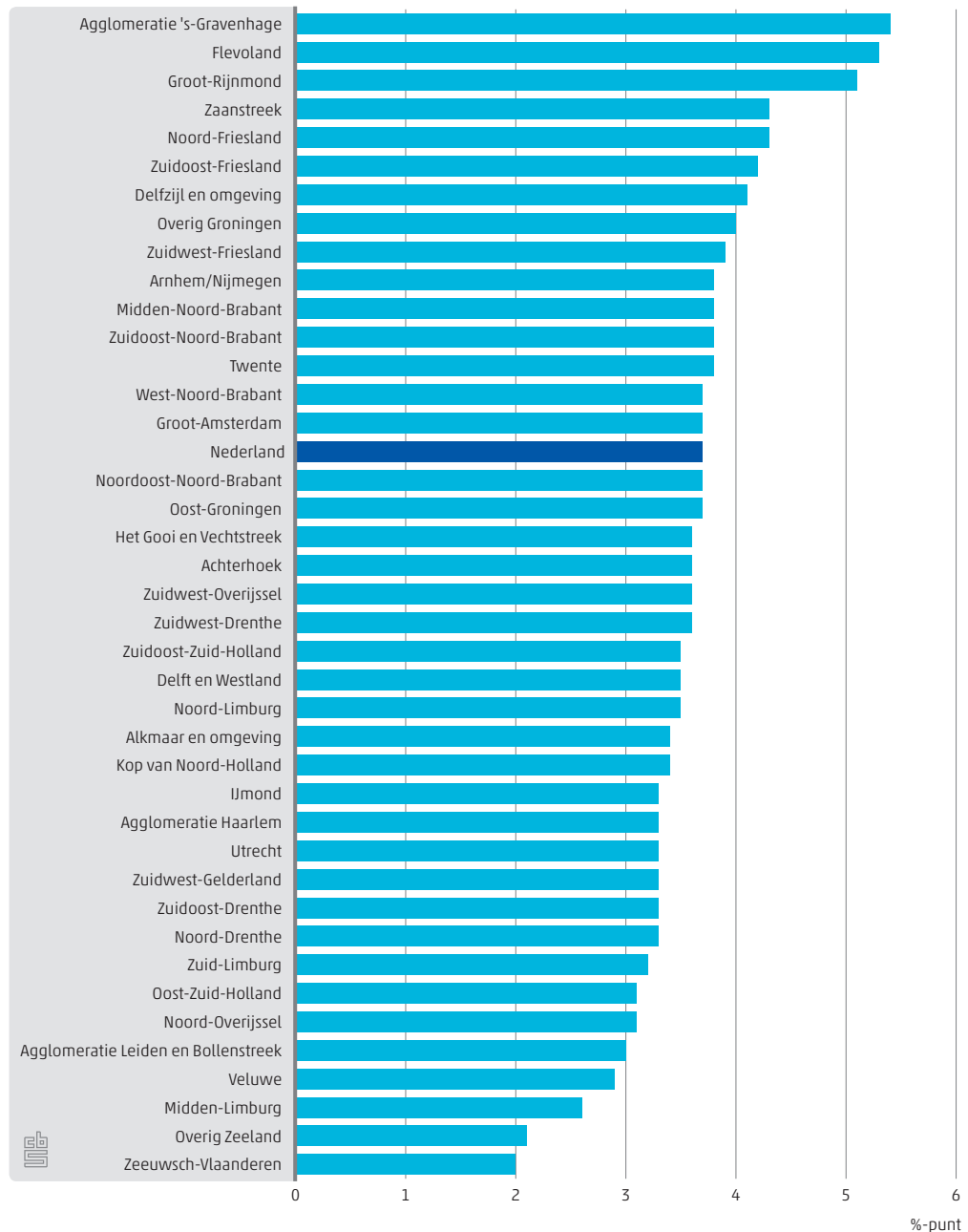

4.2.3 Werkloosheid, 2008

Tussen 2008 en 2014 steeg de werkloosheid het meest in de regio-Den Haag. Ook in Flevoland en Groot-Rijnmond was de toename groot. In Zeeland nam de werkloosheid in deze periode maar weinig toe.

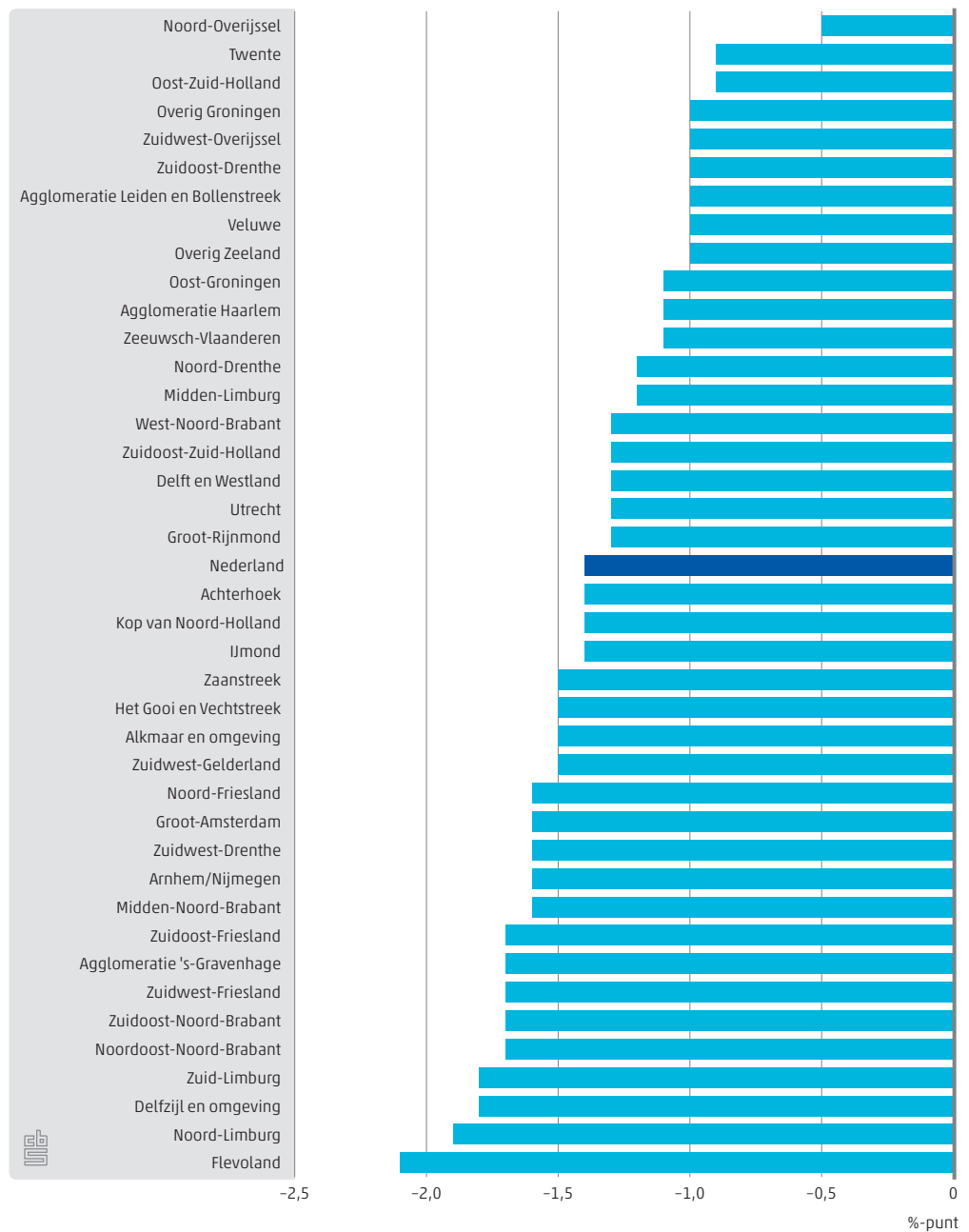
4.2.4 Ontwikkeling werkloosheid, 2014 t.o.v. 2008

Na 2014 daalde de werkloosheid het sterkst in de regio's Flevoland, Noord-Limburg, Delfzijl en omgeving en Zuid-Limburg. De werkloosheid daalde relatief weinig in Overijssel, Oost-Zuid-Holland en de regio Overig Groningen. In Groot-Rijnmond, een van de regio's die tussen 2008 en 2014 de werkloosheid het sterkst zagen oplopen, was de daling van de werkloosheid na 2014 iets kleiner dan gemiddeld in Nederland.

Flevoland is de regio waarin de volatiliteit het grootst was; in de periode 2008–2014 was de stijging alleen in de regio-Den Haag groter, na 2014 was Flevoland de regio met de grootste daling. Overigens komt die hogere volatiliteit onder meer doordat Flevoland een relatief jonge bevolking heeft en de werkloosheid onder jongeren meer conjunctuur-gevoelig is dan die onder ouderen. Maar dit verklaart de relatief hoge volatiliteit slechts voor een klein deel. Ook per leeftijdscategorie zijn de toename in de periode 2008–2014 en de afname in de periode na 2014 namelijk groter dan gemiddeld in Nederland.

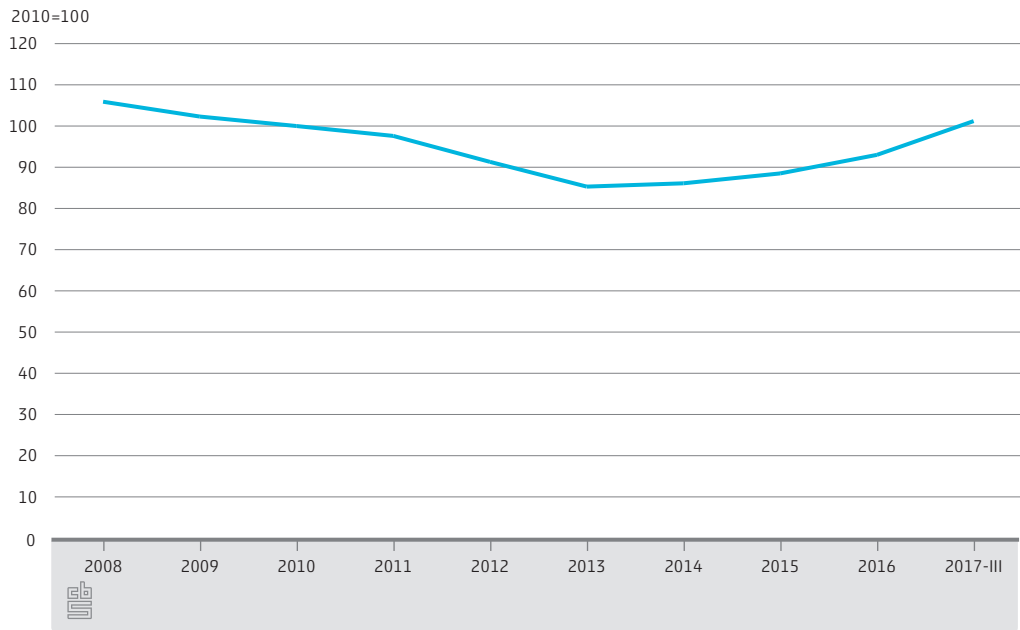
4.2.5 Ontwikkeling werkloosheid, 2016 t.o.v. 2014

4.3 Zeeuwse huizenprijzen stabielst

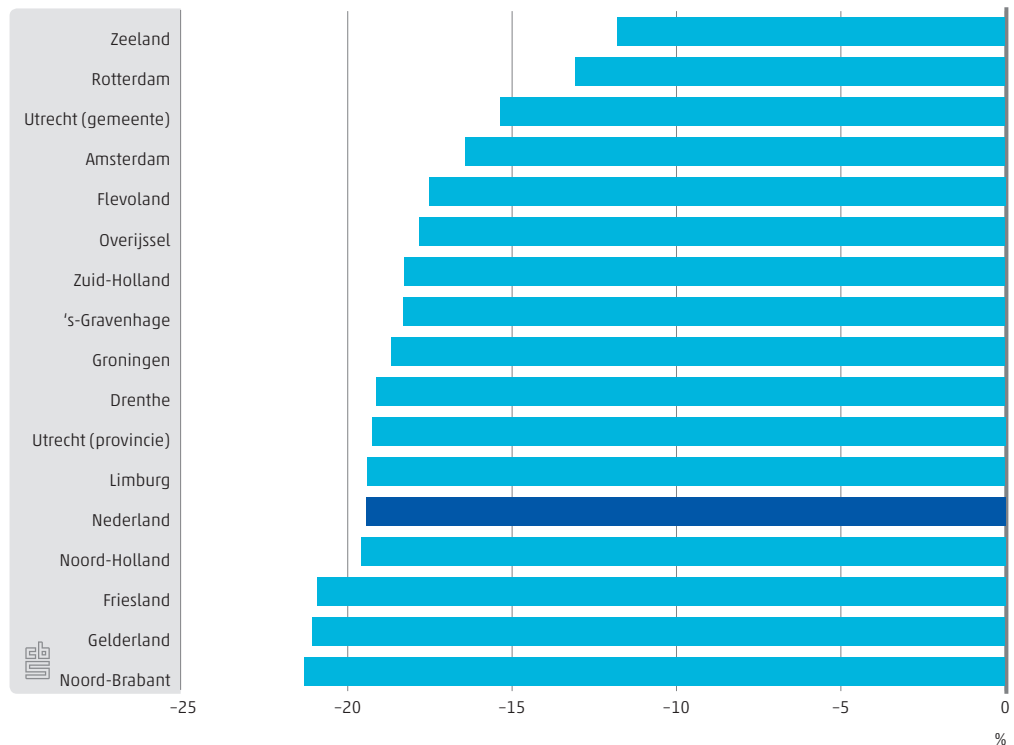
De prijzen van bestaande koopwoningen daalden in Nederland fors na de uitbraak van de kredietcrisis in 2008. In 2013 werd een dieptepunt bereikt. In de jaren daarna begonnen de prijzen weer te stijgen. In het derde kwartaal van 2017 lagen de prijzen nog steeds iets lager dan in 2008.

4.3.1 Prijsindex bestaande koopwoningen

Van de regio's zijn alleen cijfers over de provincies en de vier grote steden beschikbaar. Daarom wordt in deze paragraaf niet de ontwikkeling van de prijzen van bestaande koopwoningen van de COROP-gebieden bekeken, maar die in de provincies en de grote steden. In de periode 2008–2013 daalden de prijzen van koopwoningen het sterkst in de provincies Noord-Brabant, Gelderland en Friesland. In Zeeland daalden de huizenprijzen het minst. Ook in de steden Rotterdam, Utrecht en Amsterdam was de prijsdaling relatief klein.

4.3.2 Ontwikkeling prijsindex bestaande koopwoningen, 2013 t.o.v. 2008

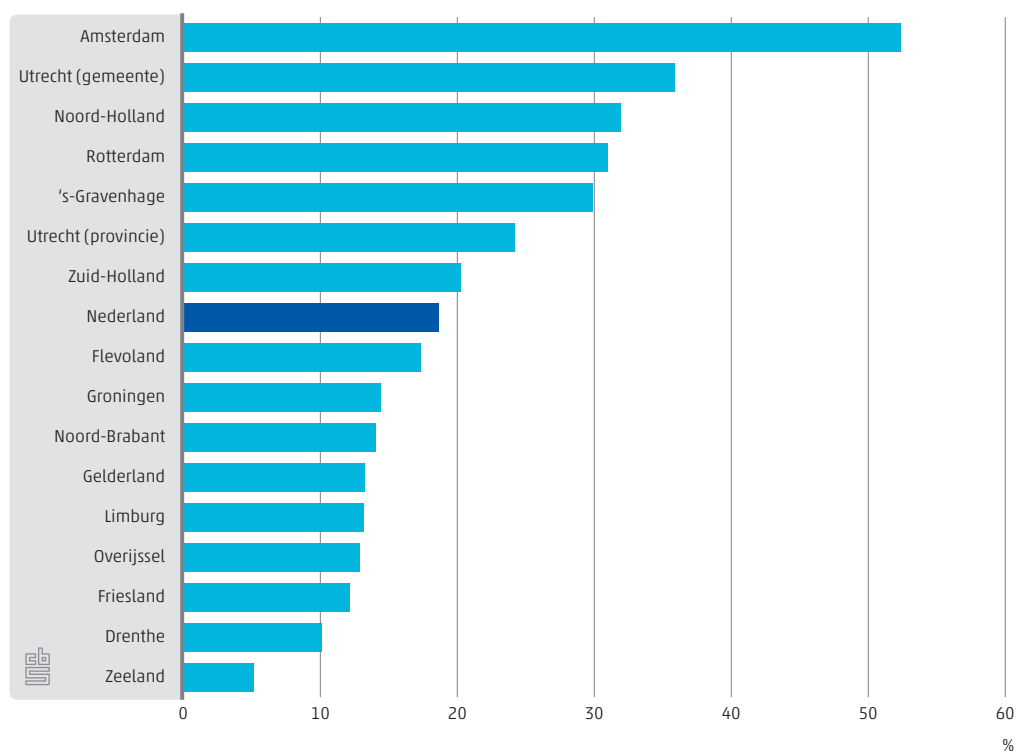

In de periode na 2013 stegen de huizenprijzen verreweg het meest in de hoofdstad. In het derde kwartaal van 2017 lagen de prijzen van bestaande koopwoningen in Amsterdam maar liefst 52 procent hoger dan gemiddeld in 2013²⁾. Ook in Utrecht, Rotterdam en Den Haag stegen de prijzen fors. In Zeeland was de prijsstijging daarentegen bescheiden. In deze provincie zijn de huizenprijzen in de afgelopen negen jaar het minst volatiel gebleken.

In de vier grote steden en de provincies Utrecht en Noord-Holland waren de prijzen van bestaande koopwoningen in het derde kwartaal van 2017 hoger dan in 2008. In de andere tien provincies waren de huizenprijzen nog lager dan bij de aanvang van de kredietcrisis.

²⁾ In dit hoofdstuk wordt in beginsel uitgegaan van jaarcijfers, omdat kwartaalcijfers op regionaal niveau volatiel kunnen zijn. Bij de prijsindex bestaande koopwoningen is er echter voor gekozen om toch de laatst beschikbare kwartaalcijfers op te nemen, omdat het jaarcijfer over 2017 nog niet beschikbaar was en er in 2017 forse huizenprijsstijgingen waren.

4.3.3 Ontwikkeling prijsindex bestaande koopwoningen, 2017-III t.o.v. 2013

4.4 Conclusies

De conjunctuurgevoeligheid van de regio's blijkt sterk per conjunctuurindicator te verschillen. Indien gekeken wordt naar het bbp, blijken vooral regio's waarin industrie en transport een grote rol spelen conjunctuurgevoelig. Vooral de regio Delfzijl en omgeving springt eruit. De werkloosheid in Flevoland is in de periode 2008-2016 het meest conjunctuurgevoelig geweest. De huizenprijzen daalden in de periode 2008-2014 het meest in Noord-Brabant, Gelderland en Friesland, maar omdat de prijsstijging na 2014 in deze drie provincies benedengemiddeld was, lijkt het hier niet zozeer om conjunctuurgevoeligheid te gaan, maar om een structurele ontwikkeling. In de provincie Noord-Holland was zowel de prijsdaling in 2008-2013 als de prijsstijging na 2013 bovengemiddeld, wat een indicatie is dat de huizenprijzen in deze provincie conjunctuurgevoeliger zijn dan elders in Nederland. Opmerkelijk is ten slotte dat de prijzen van bestaande koopwoningen in Zeeland duidelijk het minst volatiel zijn geweest in de periode 2008-2017. Overigens was ook de werkloosheid in Zeeland relatief stabiel in deze periode.

5.

Eenpersoonsbedrijven

in de stad en

op het platteland

Dit hoofdstuk kijkt naar de regionale ontwikkeling van het aantal bedrijfsvestigingen in de periode 2007 tot en met 2017. Is het aantal vestigingen harder gegroeid in de stad of juist op het platteland? Eerst wordt de gebruikte methode kort uitgelegd. Daarna wordt op hoofdlijnen een beschrijving gegeven van de bedrijvenontwikkeling in de afgelopen tien jaar en worden de verschillende ontwikkelingen per regio besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de bedrijfstakken die het belangrijkst zijn bij het verklaren van regionale verschillen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

5.1 Inleiding en methode

Hoewel Nederland een relatief klein land is, kunnen landelijke ontwikkelingen qua bedrijvendynamiek op regionaal niveau anders zijn. Zo wordt in de populaire media en in diverse onderzoeken steeds vaker gesproken over een toenemende tweedeling tussen de stad en het platteland (Barbier, 2015; CBS, 2017a; Kok, 2017; PBL/CBS, 2016). Meestal wordt met 'de stad' enkel de vier grote steden van Nederland of anders de Randstad bedoeld.

Dit hoofdstuk kijkt verder dan de tweedeling 'stad' en 'land' en kijkt naar de verschillen tussen de grote steden, kleinere steden en het platteland wat betreft de ontwikkeling van het aantal bedrijfsvestigingen.

De Nederlandse gemeenten zijn hiervoor opgedeeld in vier groepen:

1. De vier grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht;
2. De stadsgewesten van de vier grote steden die mogelijk profiteren van de nabijheid van de grote stad¹⁾;
3. Overige steden met 100 duizend inwoners of meer²⁾;
4. Overig Nederland, oftewel 'het platteland'³⁾.

Het is daarbij cruciaal om de factor bedrijfsgrootte mee te nemen. Een verdrievoudiging van het aantal eenpersoonsbedrijven⁴⁾ heeft natuurlijk niet dezelfde impact als een verdrievoudiging van het aantal grote bedrijven. Daarom worden de bedrijfsvestigingen, waar nodig, onderverdeeld naar het aantal werkzame personen per bedrijf.

¹⁾ Voor een compleet overzicht van de gemeenten die tot de stadsgewesten behoren, zie tevens de indeling van stadsgewesten op de website van het CBS: www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2015/44/cbs_009151_stadsgewesten_2015-web.pdf.

²⁾ Het betreffen Nederlandse gemeenten met meer dan 100 duizend inwoners op 1 januari 2017. Gemeenten met 100 duizend inwoners of meer die tevens behoren tot een stadsgewest van één van de vier grootste steden in Nederland – zoals bijvoorbeeld Haarlemmermeer en Zaanstad – zijn ingedeeld bij de categorie 'Stadsgewesten'.

³⁾ Vanwege de leesbaarheid wordt 'Overig Nederland' in dit hoofdstuk ook wel aangeduid als 'het platteland'. Het platteland betreft hier dus een enigszins ruim begrip, aangezien hier niet alleen landelijke gemeenten bedoeld worden maar ook kleinere stedelijke gemeenten – met minder dan 100 duizend inwoners – met mogelijk een hoge stedelijkheidsgraad. Geen van de gemeenten in deze categorie behoort tot één van de stadsgewesten van de grootste vier steden.

⁴⁾ Met eenpersoonsbedrijven wordt in dit onderzoek bedoeld: bedrijfsvestigingen met nul of één werkzame persoon. Zie voor meer informatie de begrippenlijst bij de begrippen 'bedrijfsvestigingen' en 'werkzame personen'.

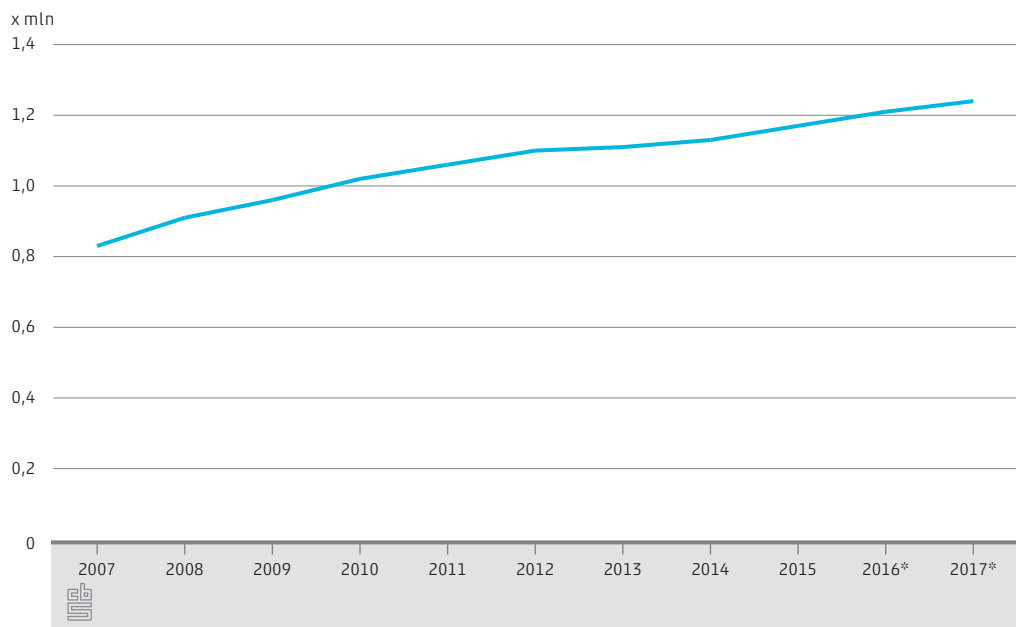
In dit onderzoek zijn alle bedrijven behorend tot het Nederlandse bedrijfsleven meegenomen. Het betreffen alle bedrijfsvestigingen van de SBI-secties B tot en met N, plus sectie S95, reparatie van consumentenartikelen. De financiële instellingen (SBI-sectie K) horen niet tot de standaard definitie van het Nederlandse bedrijfsleven. Vanwege de (demografische) dynamiek in deze bedrijfstak, maken deze bedrijven in deze analyse wel deel uit van de onderzoekspopulatie.

Het onderzoek past in de lijn van eerdere CBS-artikelen over bedrijvendynamiek (onder andere CBS 2015, 2017b). Door het verder uitsplitsen van bedrijfsvestigingen naar zowel regiodetails, bedrijfsgrootte als bedrijfsactiviteit ontstaat een dieper inzicht in de regionale en nationale trends.

5.2 Eenpersoonsbedrijven motor achter toename bedrijfsvestigingen

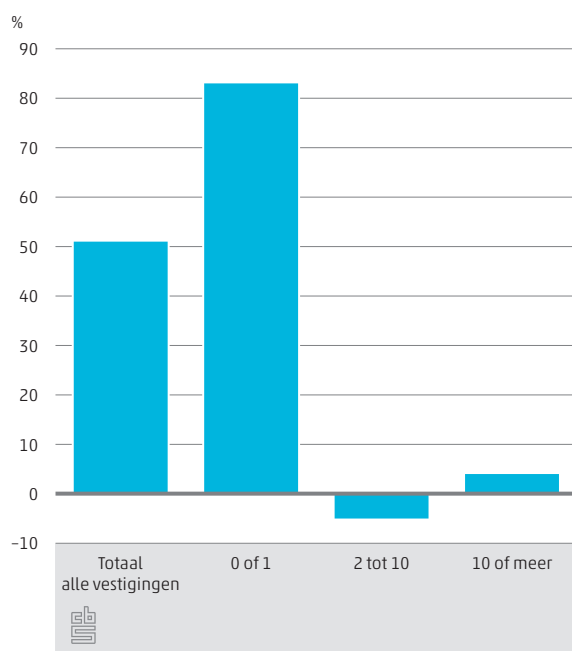
In 2017 telde het Nederlandse bedrijfsleven ruim 1,2 miljoen vestigingen van bedrijven. Tien jaar eerder waren dat er ruim 825 duizend. Er zijn nu dus anderhalf keer zoveel bedrijfsvestigingen als in 2007 (zie ook figuur 5.2.1).

5.2.1 Aantal bedrijfsvestigingen op 1 januari

Een bedrijfsvestiging kan echter enorm in grootte variëren, van één (parttime) werkzaam persoon tot duizenden werkzame personen. Voor de werkgelegenheid maakt het uiteraard een groot verschil wat de grootte is van de vestigingen die erbij komen of verdwijnen.

5.2.2 Ontwikkeling aantal vestigingen naar aantal werkzame personen, 2007-2017

De stijging van het aantal vestigingen is geheel toe te schrijven aan een toename van het aantal eenpersoonsbedrijven (nul of één werkzame persoon). In deze categorie steeg het aantal vestigingen met 83 procent, van 514 duizend naar 942 duizend. Het aantal bedrijfsvestigingen met meer dan één werkzame persoon nam licht af, met 3 procent. Binnen deze groep was er in de afgelopen tien jaar wel een stijging bij de vestigingen met tien of meer werkzame personen. Het betrof een lichte stijging van 4 procent, van 64 duizend in 2007 naar 66 duizend bedrijfsvestigingen in 2017. Van de vestigingen met twee tot en met tien werkzame personen zijn er in 2017 juist 12 duizend minder dan in 2007, een daling van 5 procent.

Het merendeel van de bedrijfsvestigingen in Nederland zijn kleine bedrijven met nul of één werkzame persoon. Van alle typen bedrijven namen deze eenpersoonsbedrijven in de afgelopen tien jaar ook het meest toe. Hiervoor zijn een aantal verklaringen. Steeds meer mensen starten als parttime-ondernemer, werk dat zij ook met andere activiteiten kunnen combineren. Met name vrouwen starten steeds vaker een parttime onderneming (KvK, 2017). Ook kan het aantal eenpersoonsbedrijven toenemen door vereenvoudigde wetgeving (zoals de taxiwet). Digitalisering heeft op zijn beurt de drempel steeds meer verlaagd om voor jezelf te beginnen. Denk bijvoorbeeld aan webwinkels vanuit je eigen huis (CBS, 2017b). Overigens betekent een toename van het aantal (eenpersoons)bedrijven niet per definitie een toename van de werkgelegenheid. Zo kan bijvoorbeeld een vennootschap onder firma uiteenvallen in diverse eenmansbedrijfjes.

5.3 Sterkste groei aantal bedrijfsvestigingen in de stad

In alle regio's steeg het aantal bedrijfsvestigingen. De groei was het sterkst in de vier grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. In de periode 2007–2017 kwamen er in deze steden 88 duizend vestigingen bij, een toename van 71 procent (zie tabel 5.3.1). In de rest van het land was de groei lager. Gemeenten die horen bij een stadsgewest van een grote stad én de overige Nederlandse steden met 100 duizend of meer inwoners, realiseerden in deze periode een groei van ruim 50 procent. De meer landelijke gemeenten kenden in relatieve termen de minst grote groei van bedrijfsvestigingen. Echter, in absolute termen blijft 'het platteland' verreweg de belangrijke voedingsbodem voor Nederlandse bedrijfsvestigingen. Maar liefst 54 procent van alle vestigingen lag in 2017 buiten de Randstad. Dit is een afname van twee procentpunt ten opzichte van 2007.

5.3.1 Ontwikkeling aantal bedrijfsvestigingen.

	Vier grote steden		Stadsgewesten		Steden >100 000 inwoners		Platteland					
	2007	2017	2007–2017	2007	2017	2007–2017	2007	2017	2007–2017			
	x 1 000	%	x 1 000	%	x 1 000	%	x 1 000	%				
Bedrijfsvestigingen	122	209	71	102	156	53	138	212	53	463	667	44
Bevolking	2 089	2 348	12	2 095	2 202	5	2 888	3 078	7	9 285	9 454	2
Ratio per 1 000 inwoners	59	89	53	49	71	45	48	69	44	50	71	41

Bron: CBS.

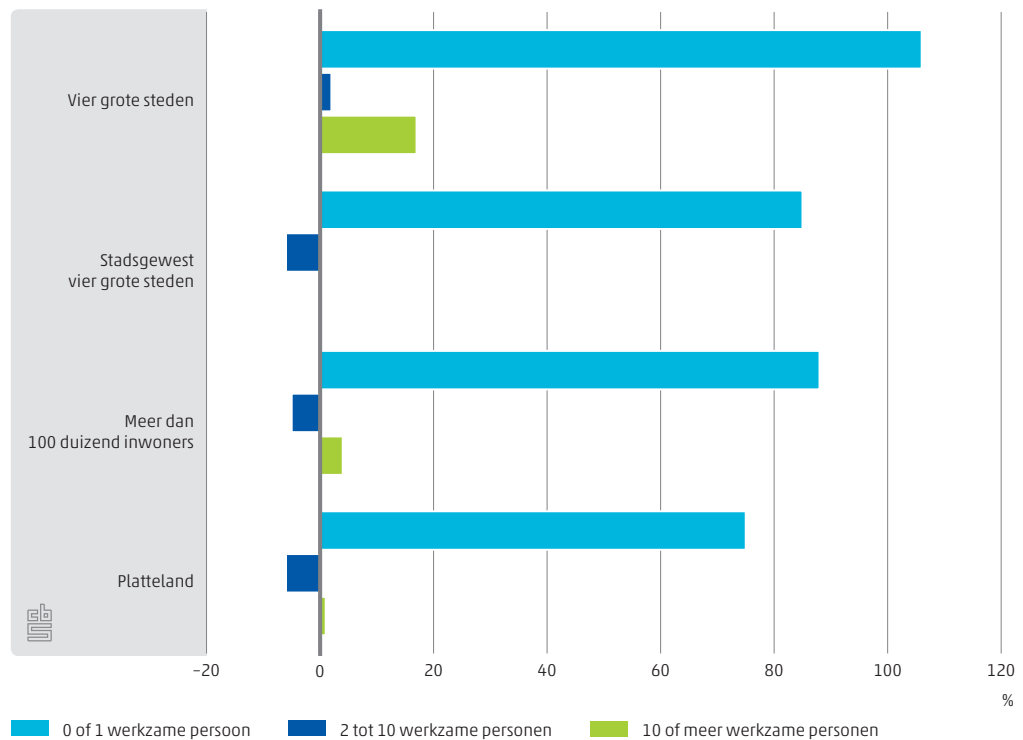
De ontwikkeling van de bevolking liet in de periode 2007–2017 niet eenzelfde spectaculaire groei zien als de bedrijfsvestigingen, maar toch is een vergelijkbare trend terug te zien: in de vier grote steden groeide de bevolking het hardst (12,4 procent), gevolgd door de overige steden (6,6 procent) en de stadsgewesten (5,1 procent). In de rest van Nederland nam de bevolking ook toe, maar wel met 'slechts' 1,8 procent. In sommige gemeenten is de afgelopen jaren zelfs sprake van bevolkingskrimp (PBL/CBS, 2016).

Wanneer het aantal vestigingen gecorrigeerd wordt voor het aantal inwoners in de vier regio's, dan valt op dat er vrijwel geen verschil is tussen drie van de vier regio's. Per duizend inwoners had Nederland circa 70 vestigingen in 2017, alleen in de vier grote steden waren bijna 90 vestigingen per duizend inwoners. Tien jaar geleden was dat nog circa 50 vestigingen per duizend inwoners en in de vier grote steden 58 vestigingen per duizend inwoners. Bij deze hoge ratio moet wel aangetekend worden dat Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht bovengemiddeld profiteren van het feit dat er relatief veel forenzen van buiten de gemeentegrenzen werkzaam zijn.

In alle regio's wordt de toename van de bedrijfsvestigingen voor het grootste deel verklaard door een spectaculaire toename van eenpersoonsbedrijven (zie figuur 5.3.2). In de vier grote steden schieten deze kleine bedrijfsvestigingen als paddenstoelen uit de grond: hun aantal verdubbelde ruim in tien jaar tijd. Maar ook in de rest van Nederland zijn de

eenmansvestigingen in opmars: bij de stadsgewesten, overige steden en de rest van Nederland vond er een groei plaats van respectievelijk 85, 88 en 75 procent. Het aantal grotere bedrijfsvestigingen – met minstens tien werkzame personen – groeide licht in alle regio's. Overeenkomstig met de landelijke ontwikkeling is er bij vestigingen met twee tot tien werkzame personen sprake van een regionale afname van het aantal bedrijfsvestigingen in de periode 2007–2017. Alleen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht is in deze categorie bedrijfsvestigingen een bescheiden groei van 2 procent te zien.

5.3.2 Ontwikkeling aantal bedrijfsvestigingen, 2007-2017

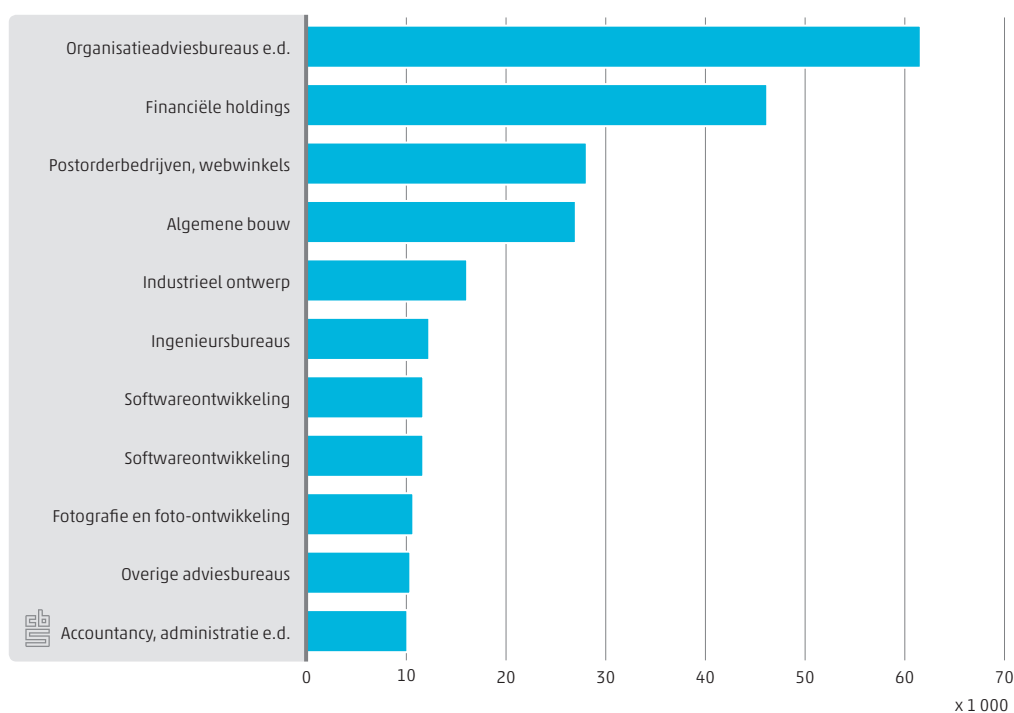

5.4 Regionale tegenstellingen voor een aantal bedrijfstakken

De volledige groei van het aantal bedrijfsvestigingen tussen 2007 en 2017 is dus te danken aan de kleinste bedrijven, de eenpersoonsbedrijven. De grootste toename betrof organisatieadviesbureaus (+62 duizend). Ook kwamen er veel financiële holdings (+46 duizend), webwinkels (+28 duizend) en algemene bouwbedrijven bij (+27 duizend).

Bij relatief weinig bedrijfstakken nam het absolute aantal kleine bedrijven af. Branches waar dit wel gebeurde waren bijvoorbeeld cafés (-365), juweliers (-373), videotheken (-388) en winkels in computers en software (-478).

5.4.1 Ontwikkeling aantal eenpersoonsbedrijven, 2007-2017

Het aantal webwinkels is in tien jaar tijd verachtvoudigd van ruim 4 duizend tot ruim 32 duizend (CBS, 2016). Overige zakelijke diensten, zoals bemiddeling bij de huur van roerende goederen, en brede administratieve diensten, zoals multi-inzetbare kantoor-dienstverlening, zijn ook redelijk grote bedrijfstakken met een sterke procentuele groei. Kleine bedrijfstakken met een sterke groei zijn installatie van elektrische apparatuur, reparatie van communicatieapparaten, biotechnologische research en dienstverlening voor de luchtvaart.

5.4.2 Ontwikkeling aantal vestigingen eenpersoonsbedrijven

	2007	2017	2007-2017
	%	Groefactor	
Installatie elektrische apparatuur	10	379	37,8
Overige zakelijke diensten	104	2 571	24,8
Reparatie van communicatieapparaten	17	314	18,1
Biotechnologische research	23	321	14,2
Brede administratieve diensten	291	3 384	11,6
Dienstverlening voor de luchtvaart	32	288	9,0
Postorderbedrijven, webwinkels	4 284	32 400	7,6

Bron: CBS.

De grootste relatieve toename van bedrijfsvestigingen was, zoals eerder beschreven, in de vier grote steden en de kleinste toename op het platteland. Ook voor de kleinste bedrijven, de eenpersoonsbedrijven, geldt dat. Zo zijn kleine bierbrouwerijen, kaaswinkels en taxibedrijven de laatste jaren sterk in opkomst in de grote stad, met name Amsterdam (CBS, 2017b/c/d). Omdat de tegenstellingen tussen de vier grote steden en het platteland het grootst zijn, wordt er nu verder ingezoomd op deze twee regio's.

Wat betreft de absolute toename van het aantal vestigingen vertoont de top tien bedrijfstakken grote overeenkomsten tussen de grote stad en het platteland. Maar liefst acht bedrijfstakken staan in de top tien van zowel stad als platteland, waaronder de eerder genoemde organisatieadviesbureaus, financiële holdings, webwinkels, algemene bouw en industrieel ontwerp. De verschillen betreffen rechtskundige dienstverlening en reclamebureaus die in de top tien van de vier grote steden staan tegenover ingenieursbureaus en accountancybureaus die in de top tien van het platteland staan.

Absoluut gezien liggen er natuurlijk veel meer bedrijven op het platteland dan in de vier grote steden. Daarom is het vrij uitzonderlijk als de toename van het aantal eenpersoonsbedrijven in de vier grote steden samen hoger ligt dan op het gehele Nederlandse platteland. Toch zijn er een aantal bedrijfstakken waarvoor dat het geval is, zoals architectenbureaus, productiebedrijven voor film en televisie en bemiddeling in onroerend goed. Soms was de afname veel groter op het platteland dan in de grote stad. Dat geldt bijvoorbeeld voor cafés of groothandels en winkels voor computers en software.

Procentueel gezien zijn er soms grote verschillen op bedrijfstakniveau tussen de vier grote steden en het platteland wat betreft de ontwikkeling van het aantal kleine bedrijfsvestigingen. Wat hierbij meespeelt zijn relatief lage aantallen bedrijfsvestigingen voor specifieke bedrijfstakken in de grote stad vergeleken met het platteland. Een toename van bijvoorbeeld twintig bedrijfsvestigingen bij de grote steden zorgt daar voor een grotere procentuele groei dan dezelfde absolute toename op het platteland.

Het is daarom interessanter om te kijken naar bedrijfstakken waarbij kleine bedrijfsvestigingen het in absolute aantallen goed doen in de grote stad (hier een toename met minimaal 25 vestigingen) en slecht op het platteland (hier een afname met minimaal 25 vestigingen). Dit komt slechts bij drie bedrijfstakken voor (op SBI 4-digitniveau). Het betreft de groothandel in voeding, kleine supermarkten en verhuur van onroerend goed. Omgekeerd zijn er ook drie bedrijfstakken waar de kleine bedrijven juist op het platteland floreren en het moeilijk hebben in de grote stad. Het gaat om dienstverlening in de olie- en gaswinning, groothandels in woninginrichting en binnenvaartbedrijven.

5.4.3 Bedrijfstakken met grote verschillen tussen vier grote steden en platteland in ontwikkeling aantal eenpersoonsbedrijven

	Vier grote steden			Platteland		
	2007	2017	Ontwikkeling	2007	2017	Ontwikkeling
	aantal					
Dienstverlening olie- en gaswinning	54	27	-27	32	95	63
Groothandel in woninginrichting	222	189	-33	869	1 026	157
Binnenvaart (vracht- en sleepvaart)	176	123	-53	638	839	201
Groothandel in voeding algemeen	198	282	84	589	520	-69
Kleine supermarkten	362	423	61	619	521	-98
Verhuur van onroerend goed	717	781	64	2 886	2 769	-117

Bron: CBS.

5.5 Conclusie

Het aantal bedrijfsvestigingen in Nederland is de afgelopen tien jaar sterk gestegen. Deze stijging is volledig te danken aan de toename van eenpersoonsbedrijven. Bedrijven met meer dan één werkzame persoon namen licht af. Wel was er binnen deze groep een lichte stijging bij de bedrijven met tien of meer werkzame personen.

Absoluut gezien vond de grootste groei van bedrijfsvestigingen plaats buiten de Randstad; procentueel gezien was de groei echter het grootst in de vier grote steden. Niet alleen het aantal bedrijven, maar ook de bevolking groeide het hardst in de grote steden. De toename van de bevolking verklaart echter niet de volledige bedrijvengroei in de vier grote steden.

De absolute groei van eenpersoonsbedrijven zat vooral bij organisatieadviesbureaus, financiële holdings, webwinkels, bouw en industrieel ontwerp. Dat was in de vier grote steden niet anders dan op het platteland. Verschillen zitten in de rechtskundige dienstverlening en reclamebureaus (alleen in de grote stad in de top tien groeiers), en ingenieurs- en accountancybureaus (alleen op platteland in de top tien groeiers).

Bij enkele bedrijfstakken stijgt het aantal eenpersoonsbedrijven in de grote stad en daalt het aantal op het platteland: de groothandel in voeding, kleine supermarkten en verhuur van onroerend goed. Bij de dienstverlening voor de olie- en gaswinning, de groothandel in woninginrichting en de binnenvaart was er een afname in de vier grote steden en een toename op het platteland.

De groei van het aantal bedrijfsvestigingen in Nederland is dus toe te schrijven aan de groei van eenpersoonsbedrijven. Deze bedrijven groeien extra hard in de vier grote steden en concentreren zich in bepaalde bedrijfstakken. Hoewel er regionale verschillen zijn, zijn de snelst groeiende bedrijfstakken terug te vinden in heel Nederland.

Literatuur

Barbier, J. (2015), Ongelukkiger in de stad dan op het platteland?. Volkskrant. 24-07-2015. Geraadpleegd op de website van de Volkskrant: <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/ongelukkiger-in-de-stad-dan-op-het-platteland~a4107172/>, op 28-10-2017.

CBS (2015), Steeds meer ondernemers in Nederland, Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/16/steeds-meer-ondernemers-in-nederland>.

CBS (2016), Vijftigduizend bedrijven halen omzet vooral via internet, Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/40/vijftigduizend-bedrijven-halen-omzet-vooral-via-internet>.

CBS (2017a), Tweedeling stad en platteland?. [Video]. Geraadpleegd op de website van Centraal Bureau voor de Statistiek: www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2017/06/tweedeling-stad-en-platteland-, op 6-10-2017.

CBS (2017b), Digitalisering drukt stempel op bedrijvenlandschap, Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/14/digitalisering-drukt-stempel-op-bedrijvenlandschap>.

CBS (2017c), Aantal bierbrouwers meer dan verviervoudigd sinds 2007, Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/24/aantal-bierbrouwers-meer-dan-verviervoudigd-sinds-2007>.

CBS (2017d), In tien jaar 80 procent meer kaaswinkels in Amsterdam, Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/23/in-10-jaar-80-procent-meer-kaaswinkels-in-amsterdam>.

CBS (2017e), Aantal kleine taxibedrijven blijft groeien, Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/43/aantal-kleine-taxibedrijven-blijft-groeien>.

Kok, L. (2017), Scheidslijnen in Nederland: steden versus platteland. Algemeen Dagblad. 25-02-2017. Geraadpleegd op de website van het Algemeen Dagblad: <https://www.ad.nl/nieuws/scheidslijnen-in-nederland-steden-versus-platteland~ac71bcf7/>, op 28-10-2017.

KvK (2017), Bedrijfsleven 2016. Jaaroverzicht ondernemend Nederland. Kamer van Koophandel: Utrecht. https://www.kvk.nl/download/Jaaroverzicht%20Bedrijfsleven%20Nederland%202016%20versie%20US7_tcm109-433766.pdf

PBL/CBS (2016), Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016-2040. Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Bureau voor de Statistiek: Den Haag/Heerlen.

6.

Noord-Limburg als logistieke hotspot

De regio Noord-Limburg is in de periode 2013–2016 uitgeroepen tot logistieke hotspot van het jaar. In dit hoofdstuk wordt het vervoer van en naar deze regio beschreven. Eerst wordt een kort overzicht gegeven van de vervoersstromen binnen Nederland, vervolgens wordt dieper ingegaan op de groei van het vervoer in Noord-Limburg.

6.1 Noord-Limburg laatste stop transportcorridor Zuidoost

De twee belangrijkste internationale transportcorridors van Nederland zijn de corridors Oost en Zuidoost. De corridor Oost is de route van Rotterdam naar Lobith/Emmerich bij de grens met Duitsland. De corridor Zuidoost is de route van Rotterdam over de Maas naar Venlo en vanaf de Duitse grens naar Duisburg, het belangrijkste logistieke knooppunt in het binnenland van Europa. Beide corridors maken deel uit van Trans Europees netwerk –

6.1.1 Geloste containers (TEU) vanuit Groot-Rijnmond

Transport (TEN-T), waarbij 9 infrastructuur-corridors zijn gedefinieerd. Het beleid van de Europese commissie is er op gericht een Europees-breed netwerk te ontwikkelen en auto-, spoor- en binnenvaartwegen, scheepsvaartroutes, havens, vliegvelden en spoorweg-terminals te ondersteunen.

De corridor Oost is een rechtstreekse verbinding tussen Rotterdam en Duitsland. Voor de binnenvaart is dit de belangrijkste route voor het transport vanuit de Rotterdamse haven naar het Duitse achterland. Van alle in het Rotterdamse havengebied op een binnenvaartschip of trein geladen goederen is ruim de helft bestemd voor onze Oosterburen. De corridor Zuidoost is voor distributiecentra en productiebedrijven, door de aanwezigheid van diverse logistieke knooppunten, een interessante vestigingsplaats.

De laatste Nederlandse tussenstop op de corridor Zuidoost is de regio Noord-Limburg. Noord-Limburg is in de periode 2013–2016 op basis van verschillende criteria¹⁾ uitgeroepen tot 'logistieke hotspot' van het jaar.

6.2 Vervoer vanuit Rotterdam veelal door corridors Oost en Zuidoost

Zeecontainers met een binnenlandse bestemming, in de havenregio Groot-Rijnmond geladen, worden voor een belangrijk deel gelost in de regio's die door de Corridors Oost en Zuidoost worden doorkruist (zie figuur 6.1.1). Van de vijf Nederlandse regio's waar in 2016 meer dan 150 duizend containers²⁾ vanuit een vrachtauto, binnenvaartschip of trein werden gelost, liggen er vier op de corridor Zuidoost: Zuidoost Zuid-Holland (o.a. Dordrecht), West-Noord-Brabant (o.a. Moerdijk, Breda), Noordoost-Noord-Brabant (o.a. Veghel, Den Bosch en Oss) en Noord-Limburg (o.a. Venlo, Venray). Alleen in Groot-Amsterdam (Amsterdam) werden er in 2016 vanuit Rotterdam ook meer dan 150 duizend containers gelost. In de overige regio's op de route van de corridor Zuidoost, Midden Noord-Brabant (o.a. Tilburg) en Zuidoost-Noord-Brabant (o.a. Eindhoven), werden respectievelijk 114 duizend en 44 duizend containers gelost.

Regio's buiten Nederland, waar meer dan 150 duizend containers, afkomstig uit Rotterdam, werden gelost zijn het Antwerps havengebied en Duisburg.

¹⁾ Beschikbaarheid van geschikt personeel, beschikbaarheid van voldoende bouwgrond en geschikte panden, medewerking van overheid/ gemeenten, inzetbaarheid en motivatie van medewerkers, aanwezigheid van goede infrastructuur en bereikbaarheid van logistieke knooppunten.

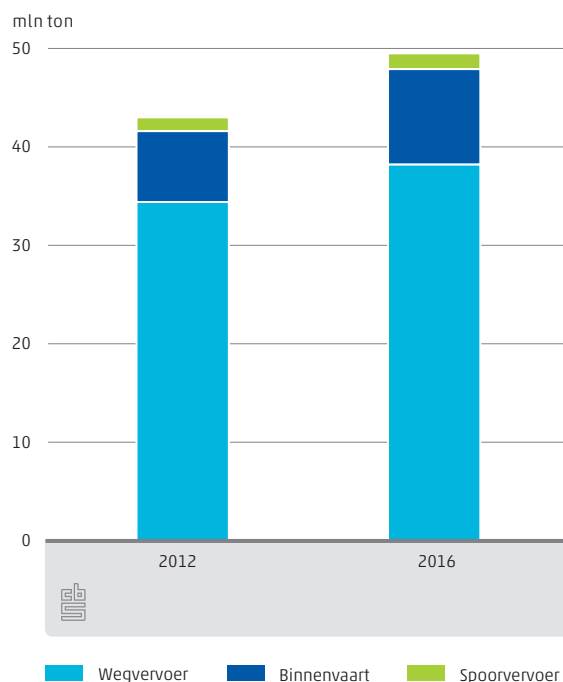
²⁾ Aantal containers uitgedrukt in TEU. Dit is de eenheid van een container met een lengte van 20 voet. Deze eenheid wordt gebruikt als een standaardmaat voor containers van verschillende capaciteit. Eén container van 20 voet is gelijk aan 1 TEU.

6.3 Vervoer van en naar Noord-Limburg fors toegenomen

Venlo is een van de grote knooppunten van de logistieke corridor Zuidoost. De regio beschikt, naast het wegennet, ook over verbindingen met binnenvaart en spoor. Deze verbindingen zijn vooral belangrijk voor de aan- en afvoer van goederen van en naar de havens van Rotterdam en Antwerpen. Ook profiteert de regio Venlo van de strategische ligging ten opzichte van Duitsland en België. Van hieruit is Noordrijn-Westfalen, de grootste Duitse deelstaat met ruim 18 miljoen inwoners, snel bereikbaar.

Tussen 2012 en 2016 is het vervoer van en naar Noord-Limburg met 15 procent gestegen. In totaal werd in 2016 ruim 49 miljoen ton aan goederen geladen en gelost. Meer dan driekwart hiervan werd vervoerd over de weg. Bijna 20 procent werd vervoerd via een binnenvaartschip en de resterende 3 procent over het spoor.

6.3.1 Vervoer van en naar Noord-Limburg

6.4 Meer binnenvaart in Noord-Limburg

In de regio Noord-Limburg is relatief veel binnenvaart: er is een goede rivierverbinding (Maas) tussen het Rotterdams havengebied en Venlo. Daarnaast heeft Venlo een strategisch

gunstige ligging, dicht bij het Duitse Ruhrgebied. In 2016 ging bijna een kwart van het totaal vervoerd gewicht in deze regio via de binnenvaart. Alleen in regio's met een zeehaven lag dit aandeel hoger.

Het totaal vervoerd gewicht naar Noord-Limburg via de binnenvaart steeg tussen 2012 en 2016 (met 34 procent) sterker dan over de weg (11 procent) en het spoor (16 procent). Het aandeel van het vervoerd gewicht via de binnenvaart steeg van 17 procent in 2012 naar 20 procent in 2016, terwijl het aandeel van het vervoer over de weg daalde, van 80 procent naar 77 procent. Het aandeel van het vervoer via spoor bleef nagenoeg gelijk.

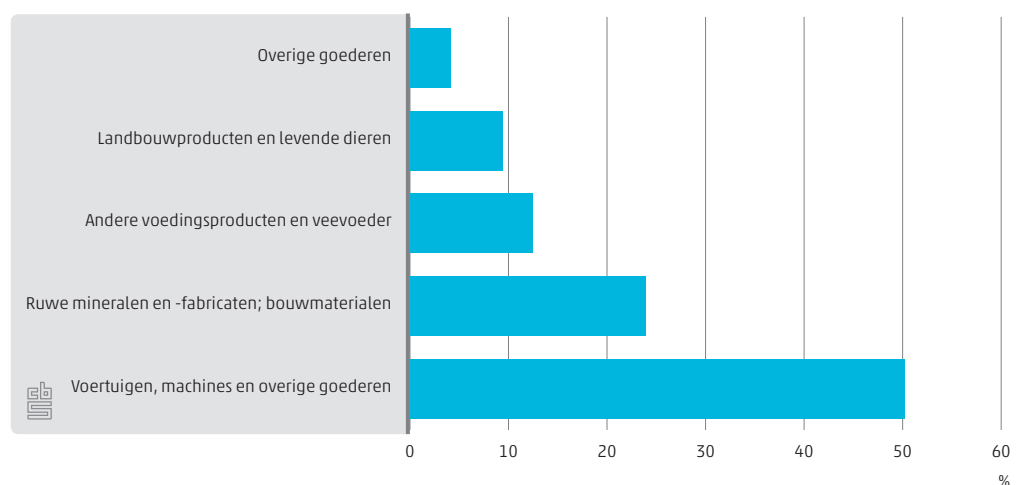
6.5 Binnenlands vervoerde goederen naar Noord-Limburg komen vooral uit Rotterdam en Brabant

Van alle binnenlands vervoerde goederen naar de regio Noord-Limburg was 20 procent in 2016 afkomstig van het Rotterdams havengebied. Daarnaast kwamen er relatief veel goederen vanuit Noordoost- en Zuidoost Noord-Brabant.

De binnenlandse goederenstromen naar de regio Noord-Limburg bestaan voor een derde uit stuk- en handelsgoederen. De helft van de goederen die via binnenvaart naar Noord-Limburg gaan (vervoerd in zeecontainers), bestaat uit deze goederen. Via het spoor worden vrijwel alleen (99 procent) stukgoederen naar deze regio vervoerd. Binnen het wegvervoer was het aandeel stukgoederen een kwart.

Veel van de in Rotterdam geladen bulkgoederen zoals steenkolen en ertsen worden juist via de corridor Oost rechtstreeks naar Duitsland vervoerd.

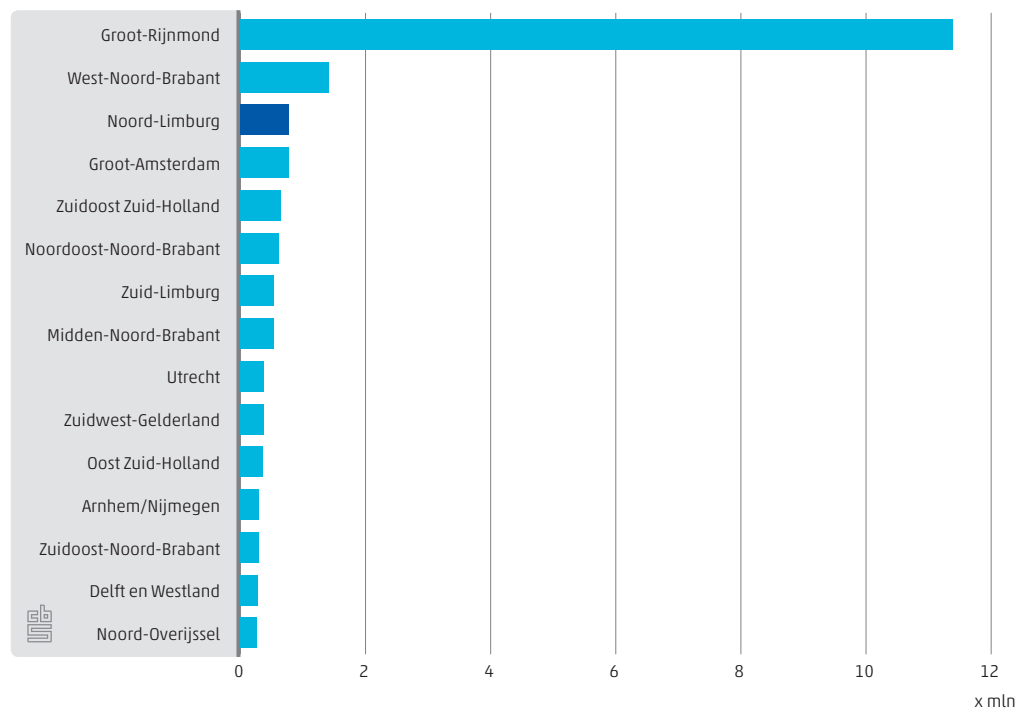
6.5.1 Binnenlands vervoerde goederen gelost in regio Noord-Limburg, 2016

6.6 Internationaal vervoer Noord-Limburg gericht op buurlanden

Het internationale transport vanuit de regio Noord-Limburg is vooral gericht op België en Duitsland. Van elke 100 ton die via Venlo de grens over ging is bijna 80 procent bestemd voor deze buurlanden. Via de binnenvaart gaan vrijwel alle goederen naar België (98 procent). Het betreft bijna uitsluitend bouw gerelateerde goederen waarvan het grootste deel bestaat uit bulkgoederen zoals zand en grind. Het wegvervoer is juist meer gericht op Duitsland. In 2016 ging 57 procent van alle internationaal vervoerde goederen vanuit Noord-Limburg naar Duitsland. Dit waren vooral stukgoederen, landbouwproducten en meststoffen. De meeste goederen, ruim 60 procent, hebben als eindbestemming de vlak over de grens gelegen deelstaat Noordrijn-Westfalen. Planten en bloemen vinden vooral hun weg vlak over de grens bij Venlo, namelijk naar de nabij gelegen veiling in Herongen.

6.6.1 Laad- losregio's containers (TEU), 2016

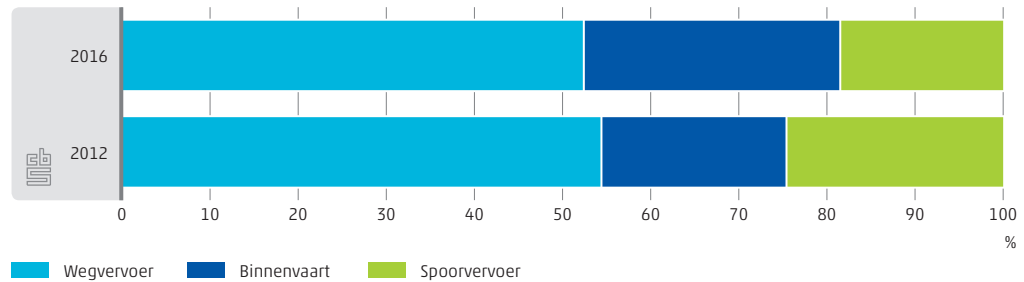

6.7 Vooral meer containervervoer per binnenvaart van en naar Noord-Limburg

Het vervoerde gewicht van goederen in zeecontainers van en naar Noord-Limburg is in de periode 2012-2016 met ruim 15 procent toegenomen. Het aantal vervoerde zeecontainers

per binnenvaartschip steeg in die periode met 59 procent. Bij het wegvervoer steeg het aantal vervoerde containers met 10 procent. Binnen het spoorvervoer daalde het aantal zeecontainers juist. Het aandeel binnenvaart in Noord-Limburg in het totaal vervoer van zeecontainers steeg tussen 2012 en 2016 van 21 naar 29 procent. In de binnenvaarthavens van Venlo en Wanssum werd er in 2016 bijna elke twee minuten een TEU-container geladen of gelost.

6.7.1 Containervervoer in TEU vanuit en naar regio Noord-Limburg

6.8 Zeecontainers via Venlo naar Duitsland

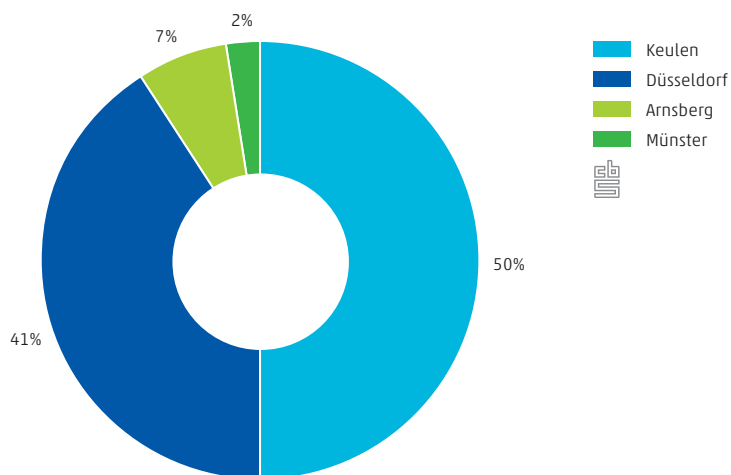
Noord-Limburg is qua overslag van zeecontainers de derde regio van Nederland en de eerste van de regio's zonder zeehaven. Alleen in de regio's Groot-Rijnmond (Rotterdam) en West Noord-Brabant (Moerdijk) worden er meer zeecontainers geladen en gelost dan in Noord-Limburg. Vanuit Venlo gaan veel goederen, die eerder in zeehavens zijn geladen, naar Duitsland. Van alle zeecontainers die in 2016 de Nederlandse grens vanuit Noord-Limburg passeerden, ging ruim de helft naar Duitsland. Naar België werd 30 procent vervoerd en naar Italië ging 15 procent. Containergoederen die per spoor vanuit Noord-Limburg ons land verlieten hadden allemaal Italië als bestemming.

6.9 Meeste containers via de weg naar de Duitse grensregio's

Van alle containers die in 2016 vanuit Noord-Limburg naar Duitsland werden vervoerd kwam 95 procent via de weg op de eindbestemming.

De containers die via Noord-Limburg over de weg naar onze Oostburen gaan hebben allemaal als eindbestemming de deelstaat Noordrijn-Westfalen. Van deze containers wordt 91 procent afgeleverd in de vlak over de grens gelegen regio's Keulen en Düsseldorf.

6.9.1 Containervervoer over de weg vanuit Noord-Limburg naar Duitsland, 2016

6.10 Conclusie

Noord-Limburg, liggend op de corridor Zuidoost, vormt een belangrijke schakel binnen het vervoer van in de haven geladen goederen richting het Duitse achterland. De logistieke hotspot Noord-Limburg beschikt naast het wegennet over goede verbindingen via spoor en binnenvaart. Het vervoer van en naar Noord-Limburg is in de periode 2012-2016 met 15 procent gestegen tot 49 miljoen ton. Vooral via binnenvaart is er meer in deze regio vervoerd, namelijk 34 procent meer gewicht en zelfs 59 procent meer zeecontainers.

7.

Verwachtingen ondernemers

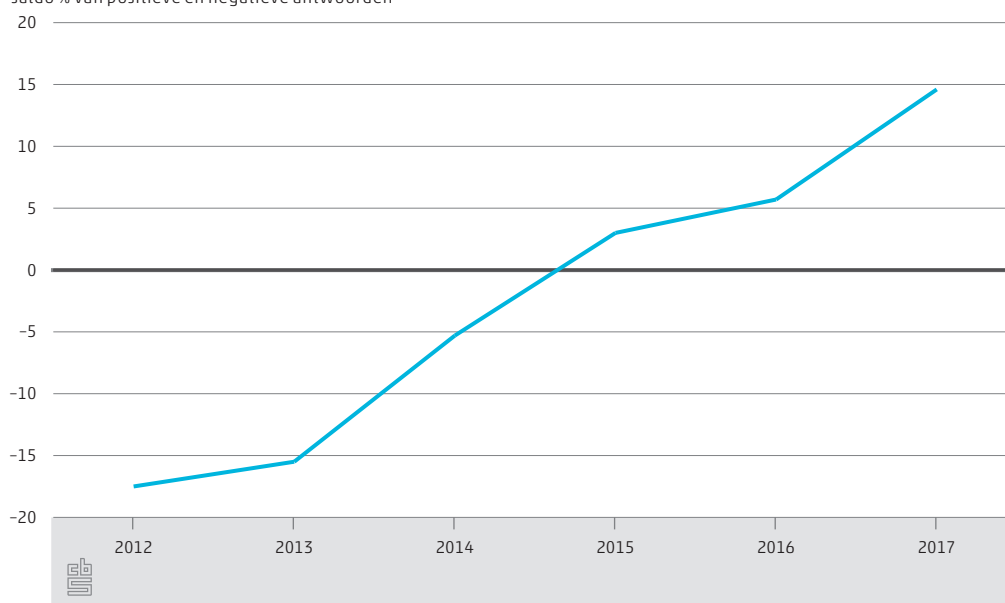
Het CBS peilt aan het begin van ieder kwartaal de stemming onder ondernemers. Dit gebeurt aan de hand van een aantal conjunctuurgerelateerde vragen over hun bedrijf. Dit artikel beschrijft de ontwikkeling van de stemming in de periode 2012-2017, waarbij het accent vooral op 2017 ligt. Voor een beperkt aantal indicatoren zijn ook de verwachtingen voor 2018 in dit artikel verwerkt. Ook wordt onderzocht of er grote regionale verschillen (tussen de provincies) zijn wat betreft de verwachtingen van de ondernemers. Daarbij wordt ook gekeken naar verschillen tussen bedrijfstakken.

7.1 Uitbreiding personeelsbestand in alle provincies verwacht

Aan het begin van het vierde kwartaal van 2017 was het aantal ondernemers in Nederland dat verwachtte hun personeelsbestand in dat kwartaal uit te breiden groter dan het aantal dat verwachtte het personeelsbestand in te krimpen. Van de ondernemers in Nederland verwachtte bijna 22 procent dat de personeelssterkte zou toenemen, ruim 7 procent dat de personeelssterkte zou krimpen en 71 procent dat de personeelssterkte gelijk zou blijven. Het saldo van het percentage ondernemers dat een groei verwachtte en het percentage dat een afname verwachtte bedroeg dus bijna 15 procent. In het vierde kwartaal van 2016 was het saldo bijna 6 procent.¹⁾²⁾

7.1.1 Verwachte personeelssterkte alle provincies, vierde kwartaal

saldo % van positieve en negatieve antwoorden

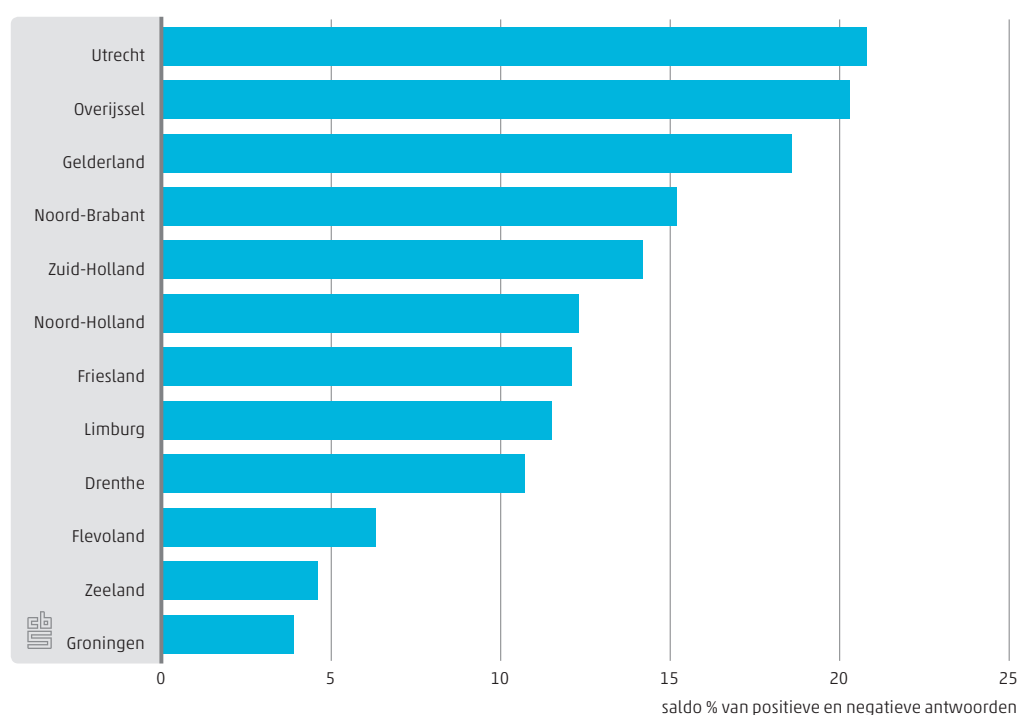
¹⁾ Bij de andere indicatoren die in dit artikel aan de orde komen betreffen de genoemde percentages, met uitzondering van de tekorten aan arbeidskrachten, steeds saldi van positieve en negatieve antwoorden.

²⁾ Er wordt hier vergeleken met hetzelfde kwartaal in eerdere jaren omdat er op de arbeidsmarkt sprake is van seizoeneffecten. Vergelijkingen met andere kwartalen kunnen daardoor een verkeerd beeld geven.

In oktober 2017 voorzagen ondernemers in nagenoeg alle bedrijfstakken een groei van het personeelsbestand in het vierde kwartaal. In de bouw, de gespecialiseerde zakelijke dienstverlening en de sector informatie en communicatie gaf per saldo het grootste percentage aan de personeelssterkte te willen vergroten. In de horeca en delfstoffenwinning daarentegen verwachtten ondernemers hun personeelssterkte te moeten inkrimpen.

In het vierde kwartaal van 2017 was het aantal ondernemers dat verwachtte het personeelsbestand uit te breiden in alle provincies groter dan het aantal dat een afname verwachtte. In Utrecht, Overijssel en Gelderland waren de saldi het sterkst positief. In Groningen, Zeeland en Flevoland waren per saldo de minste ondernemers te vinden die personeelsuitbreiding verwachtten.

7.1.2 Verwachte personeelssterkte naar provincie, vierde kwartaal 2017

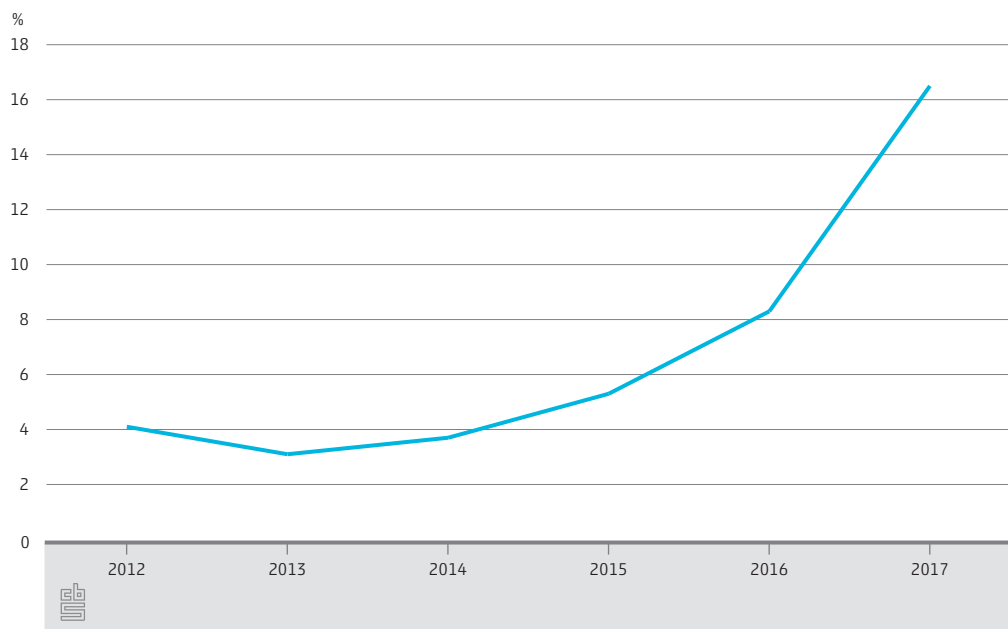
In Utrecht en Overijssel voorzagen vooral de ondernemers in de bouw en de informatie- en communicatiesector een toename van de personeelssterkte. In Gelderland betrof het vooral de bouwnijverheid en de sector vervoer en opslag. In Groningen valt op dat ondernemers in de horeca en in het vervoer en opslag verwachtten hun personeelssterkte in te krimpen.

In de gespecialiseerde zakelijke dienstverlening verwachtten vooral ondernemers in Groningen en Zuid-Holland hun personeelsbestand uit te breiden. In beide provincies voorzag per saldo een derde van de ondernemers in deze sector hun personeelssterkte te vergroten. In de sector informatie en communicatie gingen Overijssel, Flevoland en Utrecht aan kop wat betreft de te verwachten personeelsuitbreiding.

7.2 Tekort aan arbeidskrachten steeds groter probleem in alle provincies

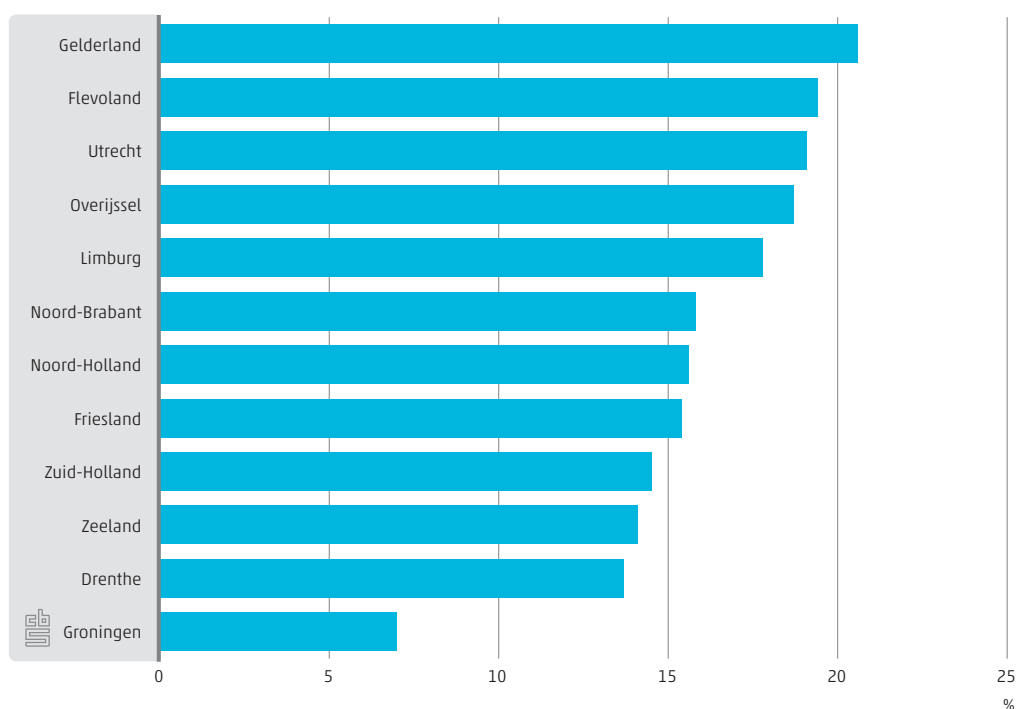
In alle provincies gaven in oktober 2017 veel meer ondernemers aan een tekort aan arbeidskrachten als productiebelemmering te beschouwen dan in eerdere jaren. Ruim 16 procent van de ondernemers gaf aan met een personeelstekort te kampen, tegen ongeveer 8 procent een jaar eerder. Vooral ondernemers in de bedrijfstakken verhuur, informatie en communicatie, vervoer en opslag en de bouw gaven aan dat een tekort aan arbeidskrachten een productiebelemmering vormt. In het begin van het vierde kwartaal gaf circa 20 tot 30 procent van de bedrijven in deze branches aan dat de productie onder druk staat als gevolg van een tekort aan personeel.

7.2.1 Personeelstekort alle provincies, vierde kwartaal

In Gelderland, Flevoland, Utrecht en Overijssel gaven aan het begin van het vierde kwartaal van 2017 de meeste ondernemers (ongeveer 20 procent) aan dat personeelstekorten een bottleneck dreigen te gaan worden. In deze provincies steeg het percentage van de ondernemers dat met een tekort kampt in vergelijking met het vierde kwartaal van 2016 zeer sterk. In Flevoland en Overijssel verdrievoudigde dit percentage in die periode en in Gelderland was sprake van een ruime verdubbeling. In Groningen had in oktober 2017 het kleinste percentage bedrijven met een personeelstekort. Ongeveer 7 procent van de bedrijven gaf op dat moment aan dat personeelstekorten een productiebelemmering vormden. In vergelijking met het vierde kwartaal van 2016 steeg ook hier echter het percentage van ruim 4 procent naar 7 procent van de bedrijven.

7.2.2 Personeelstekort naar provincie, vierde kwartaal 2017

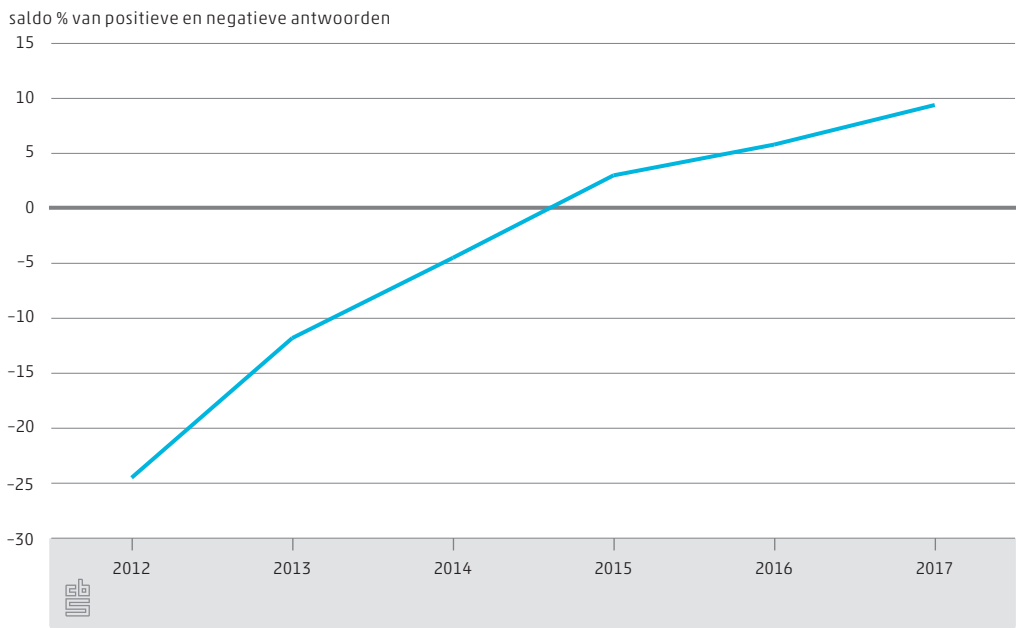
In Gelderland en Utrecht gaven vooral veel ondernemers in de verhuur, horeca en informatie en communicatie aan met tekorten aan arbeidskrachten te kampen. In Overijssel was de nood vooral hoog in de verhuur, de sector vervoer en opslag en de bouw. In Groningen was het tekort aan arbeidskrachten vooral merkbaar in de gespecialiseerde zakelijke dienstverlening.

7.3 Ondernemers in alle provincies geven aan dat winstgevendheid is verbeterd

In oktober 2017 was het aantal ondernemers dat aangaf dat hun winstgevendheid in de afgelopen drie maanden is verbeterd groter dan het aantal dat een verslechtering aangaf. Per saldo gaf ruim 9 procent van de bedrijven in Nederland aan dat hun winstgevendheid in de afgelopen drie maanden is verbeterd. Nog niet eerder in de afgelopen vijf jaar lag dit percentage zo hoog. In de periode 2012 tot en met 2014 gaven ondernemers nog vermindering van de winstgevendheid over het derde kwartaal aan.

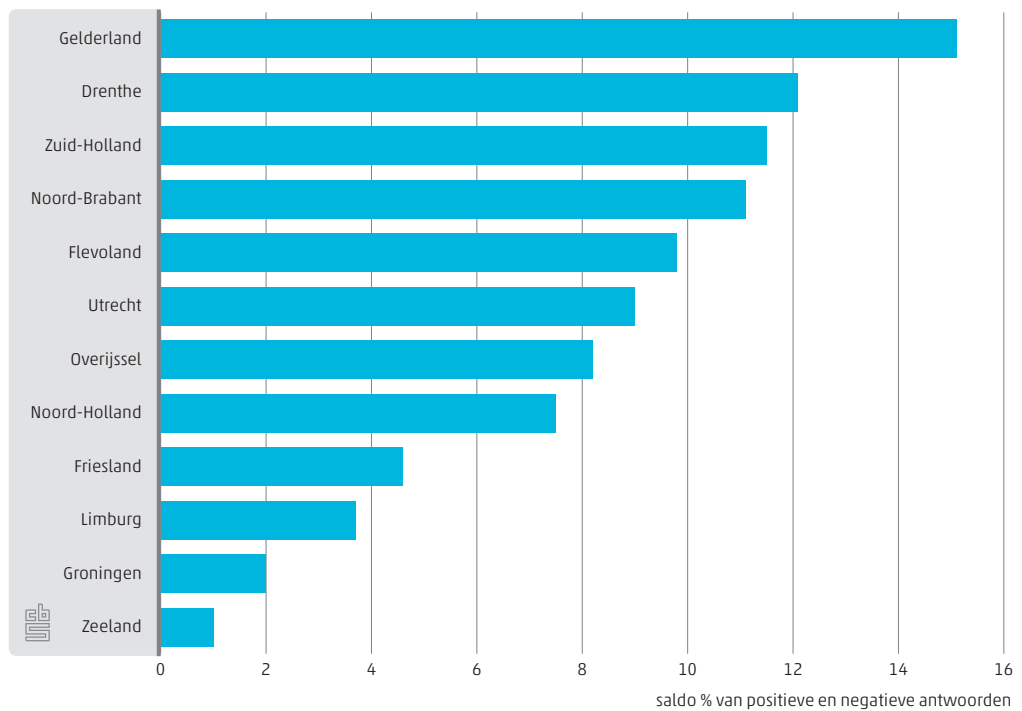
In de bouw en de verhuur nam de winstgevendheid het meest toe. Per saldo zag 29 procent van de bouwondernemers en bijna 17 procent van de verhuurders hun winstgevendheid toenemen in het derde kwartaal. Ondernemers in de sector vervoer en opslag meldden daarentegen een verslechtering van hun winstgevendheid in het derde kwartaal.

7.3.1 Winstgevendheid alle provincies, derde kwartaal

Aan het begin van het vierde kwartaal van 2017 meldden de ondernemers in alle provincies een positieve ontwikkeling van hun winstgevendheid. Gelderland was koploper met een saldo van 15 procent. In deze provincie waren vooral de ondernemers in de bouw en de informatie- en communicatiesector positief.

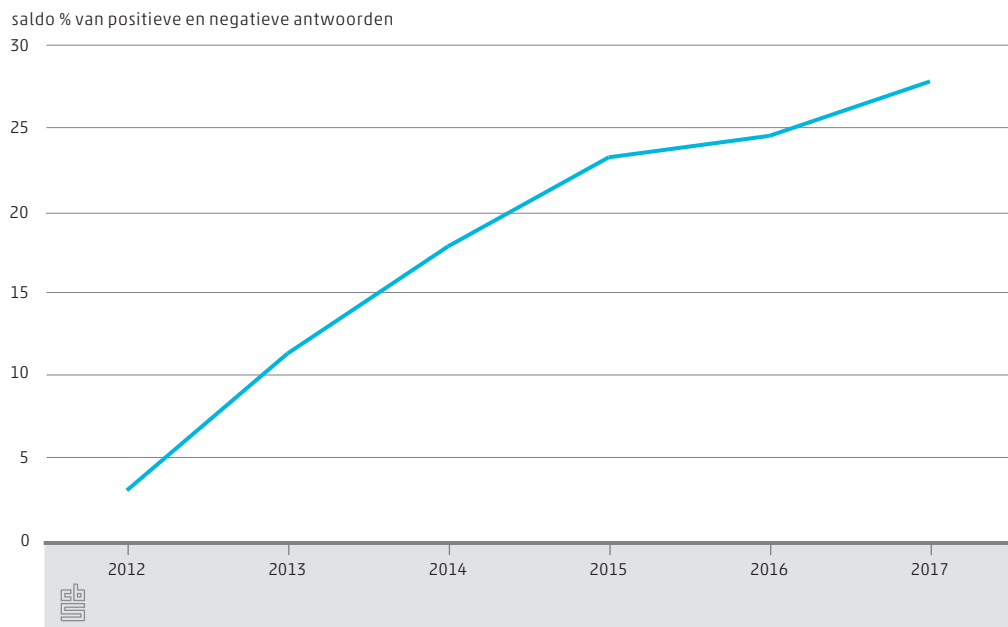
7.3.2 Winstgevendheid, derde kwartaal 2017

7.4 Omzetverwachtingen in heel Nederland positief

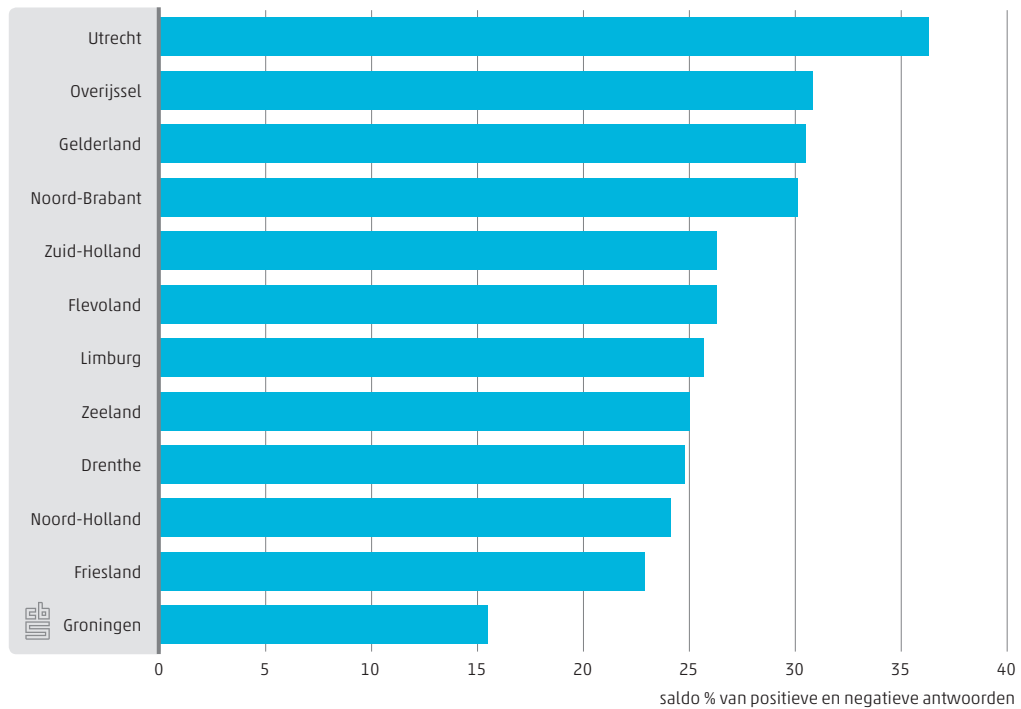
Per saldo verwachtte begin oktober 2017 bijna 28 procent van de ondernemers in Nederland dat de omzet in het vierde kwartaal zal toenemen. In de afgelopen vijf jaar was dit saldo niet eerder zo hoog. In de periode 2012 tot en met 2014 klom het percentage optimisten in het vierde kwartaal van 3 procent in 2012 naar bijna 18 procent in 2014. De hoogste omzetverwachtingen kwamen aan het begin van het vierde kwartaal van 2017 voor in de bouw en de sector informatie en communicatie: per saldo bijna 42 procent van de ondernemers in deze branches verwachtte in het vierde kwartaal stijging van de omzet. In de gespecialiseerde zakelijke dienstverlening bereikten de omzetverwachtingen ook een record: per saldo bijna 34 procent van deze zakelijke dienstverleners in Nederland rekende op een hogere omzet in het vierde kwartaal van 2017.

7.4.1 Verwachte omzet alle provincies, vierde kwartaal

In alle provincies verwachtten de ondernemers een toename van de omzet. Ondernemers in Utrecht waren het meest positief over de ontwikkeling van hun omzet. In deze provincie was per saldo bijna twee derde van de ondernemers in de vervoer en opslagbranche en in de bouwsector zeer positief over hun toekomstige omzetontwikkeling. Na de provincie Utrecht verwachtte ongeveer 30 procent van de ondernemers in Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant per saldo een omzetstijging in het laatste kwartaal van 2017. Ondernemers uit Groningen waren minder optimistisch. Zij bleven ruim onder het gemiddelde saldo van ondernemers die voor het vierde kwartaal uitgaan van een omzetstijging.

7.4.2 Verwachte omzet, vierde kwartaal 2017

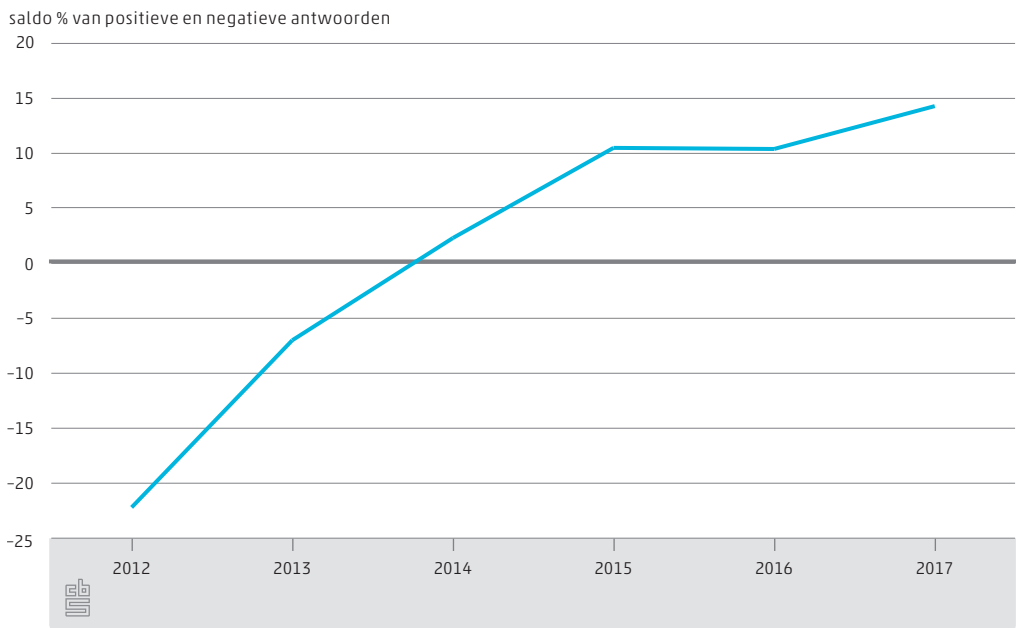
7.5 Overijsselse ondernemers meest positief over verbetering economisch klimaat

Per saldo ruim 14 procent van de ondernemers in Nederland (optimisten minus pessimisten) verwachtte aan het begin van het vierde kwartaal van 2017 een verbetering van het economisch klimaat voor hun bedrijf. Sinds het begin van de tijdreeks in 2012 waren nog nooit zoveel ondernemers zo positief over het economisch klimaat in het laatste kwartaal van het jaar. In hetzelfde kwartaal van 2012 en 2013 overtrof het aantal ondernemers dat verslechtering van het economisch klimaat verwachtte het aantal positief gestemden nog ruimschoots.

In oktober 2017 waren de ondernemers in de bouw veruit het meest optimistisch over het economisch klimaat. In de landbouw waren de ondernemers het minst positief: per saldo slechts 3 procent ging begin oktober uit van een verbetering van het economisch klimaat.

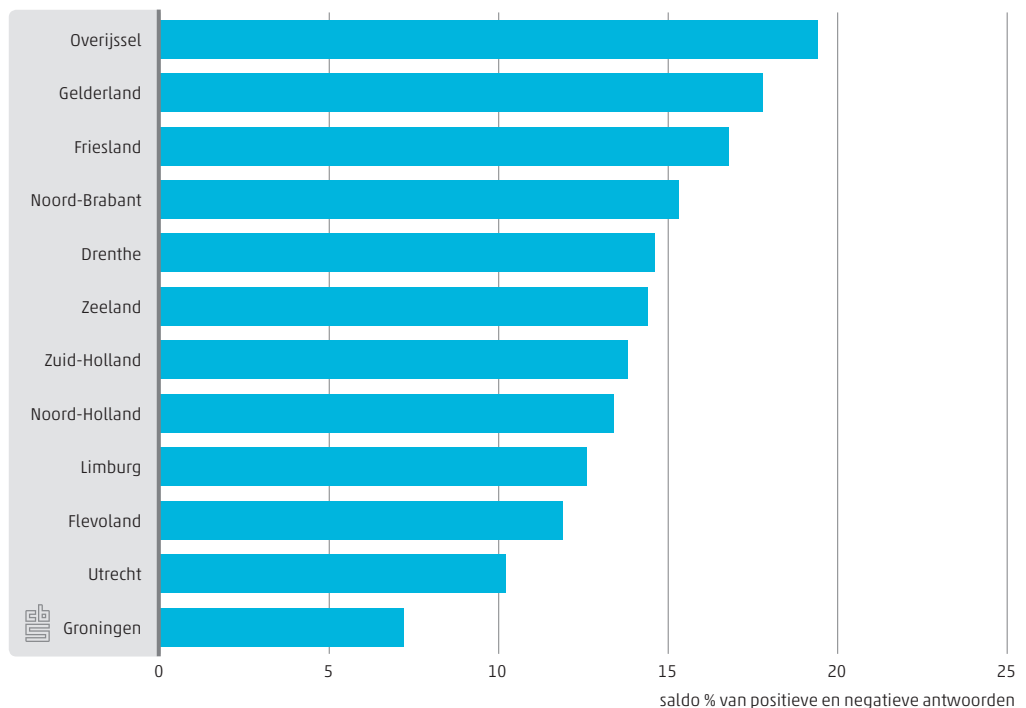
Met per saldo 19 procent waren de Overijsselse ondernemers in het vierde kwartaal van 2017 het meest optimistisch over het economisch klimaat. In dezelfde kwartalen van 2012 (-27 procent), 2013 (-17 procent) en 2014 (-1 procent) waren de ondernemers in Overijssel net als in de meeste andere provincies, per saldo nog negatief gestemd. Met uitzondering van Utrecht bereikte het oordeel van ondernemers over het economisch klimaat in alle provincies in het vierde kwartaal van 2017 een piek. Overigens zijn in alle provincies de verwachtingen voor het economisch klimaat in vergelijking met 2012 en 2013 sterk

7.5.1 Verwachting economisch klimaat alle provincies, vierde kwartaal

verbeterd. In Groningen was in het vierde kwartaal van 2017 het percentage van de ondernemers dat per saldo verbetering van het economisch klimaat verwachtte met 7 procent het laagst.

7.5.2 Verwachting economisch klimaat, vierde kwartaal 2017

In Overijssel waren vooral de ondernemers in de verhuur van roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening erg positief over het economisch klimaat: per saldo ging bijna 40 procent uit van verbetering van het klimaat. In Groningen waren ondernemers in

de verhuur en overige zakelijke dienstverlening, de horeca en de industrie per saldo negatief over het economisch klimaat in het vierde kwartaal.

In Zeeland en Noord-Brabant zijn de meeste bouwondernemers gehuisvest met een positieve verwachting van het economisch klimaat. Per saldo 45 procent van de ondernemers in deze provincies is positief. De bouwondernemers in Utrecht daarentegen zijn per saldo negatief: ongeveer 5 procent gaat er van uit dat het economisch klimaat voor hun bedrijf in het vierde kwartaal gaat verslechteren.

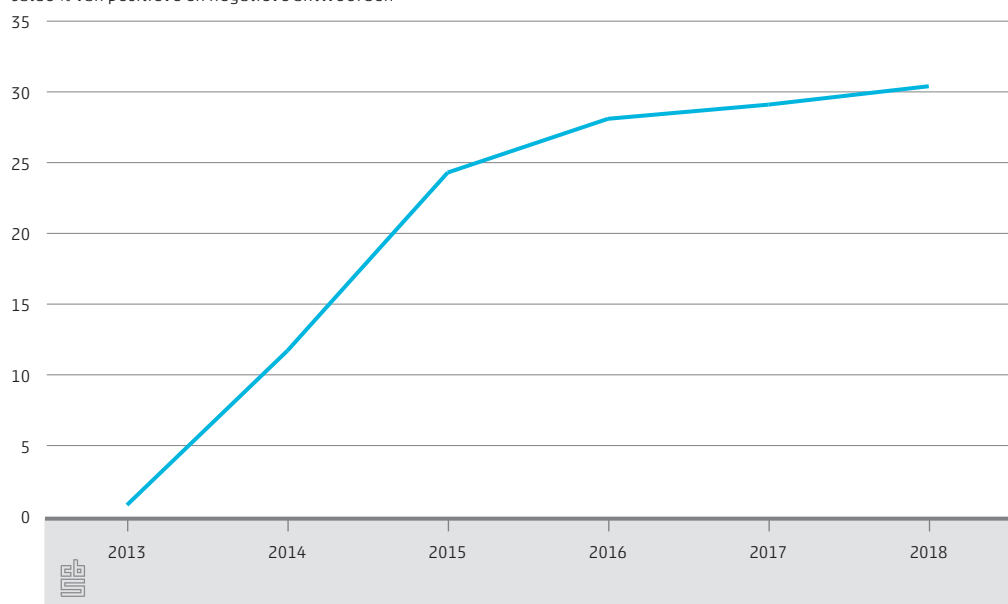
7.6 In alle provincies zijn verwachtingen ook positief voor 2018

De ondernemers zijn niet alleen positief over de economische ontwikkelingen in het vierde kwartaal van 2017, maar ook over die in 2018. Voor 2018 wordt per saldo groei van werkgelegenheid, omzet en investeringen verwacht. De verwachtingen voor een nieuw jaar waren nog niet eerder zo positief. In alle provincies zijn de ondernemers optimistisch. Per saldo bijna 18 procent van de ondernemers verwacht in 2018 zijn personeelsbestand uit te breiden in vergelijking met 2017. In Overijssel gevestigde ondernemers zijn het meest positief en ondernemers uit Groningen het minst.

Ondernemers verwachten in 2018 ook meer omzet te behalen dan in 2017. Per saldo verwacht 30 procent van de bedrijven omzetgroei in 2018. In alle provincies zijn de

7.6.1 Verwachte groei jaarmzet alle provincies

saldo % van positieve en negatieve antwoorden

omzetverwachtingen positief. De meest positieve omzetverwachtingen komen uit de provincies Overijssel en Gelderland, in Utrecht zijn de omzetverwachtingen het minst positief.

Tot slot verwachten ondernemers in 2018 ook hun investeringen op te krikken. Per saldo 10 procent van de ondernemers in Nederland denkt in 2018 meer te gaan investeren dan in 2017. Friesland is hierbij koploper: ruim 19 procent van de ondernemers in deze provincie verwacht groei van de investeringen in 2018. In Groningen zijn de investeringsverwachtingen het laagst.

7.7 Conclusie

Ondernemers in heel Nederland zijn de afgelopen periode steeds positiever geworden in hun verwachtingen voor het eigen bedrijf. Zo voorzagen sinds het begin van de tijdreeks in 2012 niet eerder zoveel ondernemers uitbreiding van personeel en verbetering van omzet en het economisch klimaat. Tevens gaven niet eerder zoveel bedrijven aan dat hun winstgevendheid is verbeterd. Een bottleneck dreigt echter ook aan de horizon: bij ondernemers in alle provincies worden personeelstekorten verwacht die de bedrijfsvoering gaan belemmeren. In het meest recente kwartaal verdubbelde het aantal ondernemers dat een personeelstekort verwacht zelfs naar het niet eerder gemeten niveau van per saldo 16,5 procent van de bedrijven.

8.

**Onderwijsniveau en
arbeidsparticipatie
in de regio**

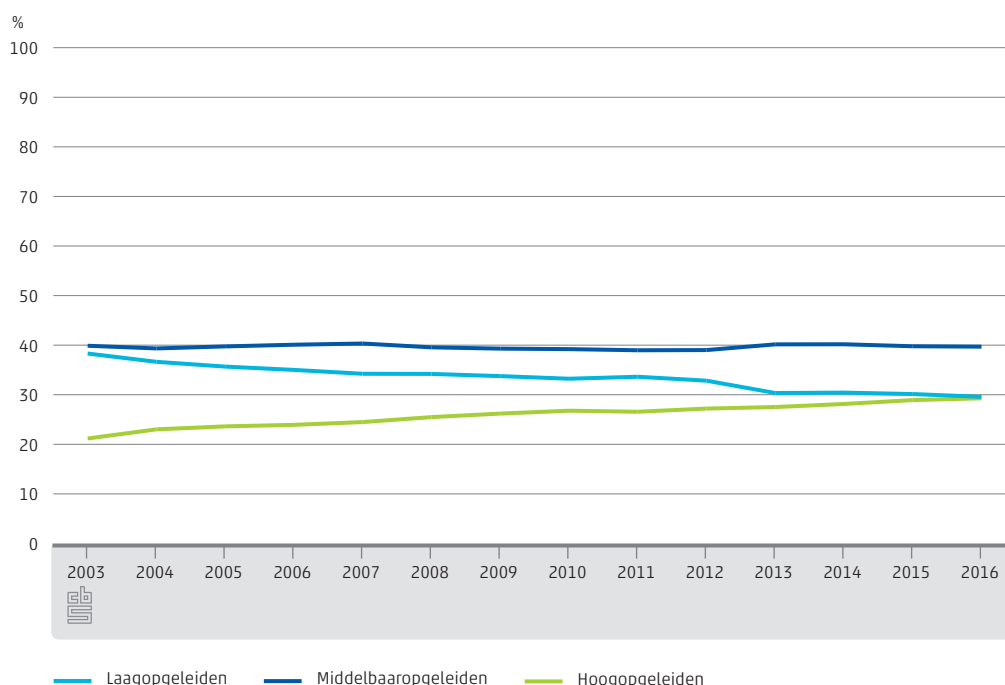
Dit hoofdstuk beschrijft regionale verschillen en trends in onderwijsniveau en arbeidsparticipatie met focus op gemeenteniveau. Verder wordt onderzocht of in de regio's waar het gemiddelde onderwijsniveau hoger is, de arbeidsparticipatie eveneens hoger is.

8.1 Onderwijsniveau neemt toe

Het volgen van onderwijs is essentieel voor personen om zich zo goed mogelijk voor te kunnen bereiden op zelfstandigheid en verantwoordelijkheid (OCW, z.j.). Daarnaast is onderwijs van belang voor het vinden van werk, het versterken van de sociale cohesie en het actief meedoen als burger in de samenleving (Europese Unie, z.j.). Het onderwijsniveau van burgers is tevens een belangrijke pijler van de Europa 2020-strategie van de EU, waarmee de EU een duurzame economie wil stimuleren (Europese Commissie, 2010).

Vanaf 2003 is het aandeel hoogopgeleiden¹⁾ in de Nederlandse bevolking van 15 tot 75 jaar toegenomen van 21 procent naar 29 procent in 2016. Tegelijkertijd daalde het aandeel laagopgeleiden van ruim 38 procent in 2003 naar bijna 30 procent in 2016. Het aandeel middelbaaropgeleiden veranderde nauwelijks. Daarmee sluit de ontwikkeling in deze periode aan op de langetermijntrend. Ook in de jaren vóór 2003 nam het aandeel hoogopgeleiden namelijk geleidelijk toe (CBS, 2013a).

8.1.1 Onderwijsniveau bevolking (15 tot 75 jaar)

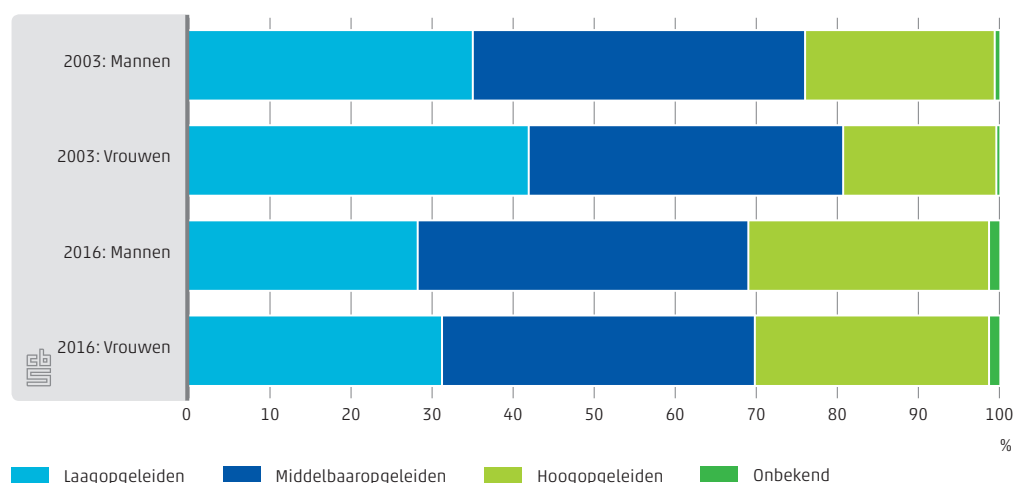

¹⁾ Voor een specificatie van de drie verschillende onderwijsniveaus (laag, middelbaar, hoog) zie de begrippenlijst.

Mannen en vrouwen van 15 tot 75 jaar waren in 2016 bijna even vaak hoogopgeleid. Van de vrouwen was 29 procent hoogopgeleid, bij de mannen was dat 30 procent. De groep laagopgeleiden was bij vrouwen met 31 procent iets groter dan bij mannen (28 procent), terwijl het aandeel middelbaaropgeleiden bij de mannen (41 procent) weer wat groter was dan bij de vrouwen (39 procent).

Het verschil in onderwijsniveau tussen mannen en vrouwen is niet altijd zo klein geweest. In 2003 was het aandeel hoogopgeleiden bij mannen nog aanzienlijk groter en de groep laagopgeleiden juist kleiner dan bij vrouwen. Dat dit verschil tussen mannen en vrouwen in de periode 2003–2016 kleiner is geworden komt vooral doordat het aandeel hoogopgeleide vrouwen sterker toenam dan het aandeel hoogopgeleide mannen (10 procentpunten tegen 6 procentpunten). Ook is het aandeel laagopgeleiden onder vrouwen sterker gedaald dan bij mannen. Voor zowel mannen als vrouwen veranderde er weinig aan het aandeel middelbaar opgeleiden.

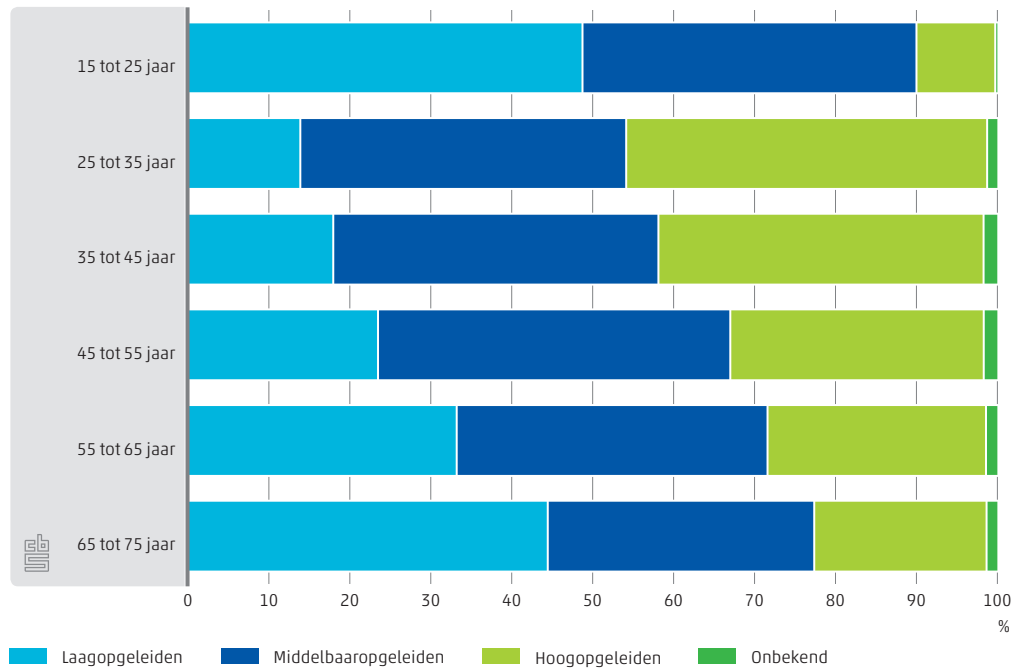
8.1.2 Onderwijsniveau

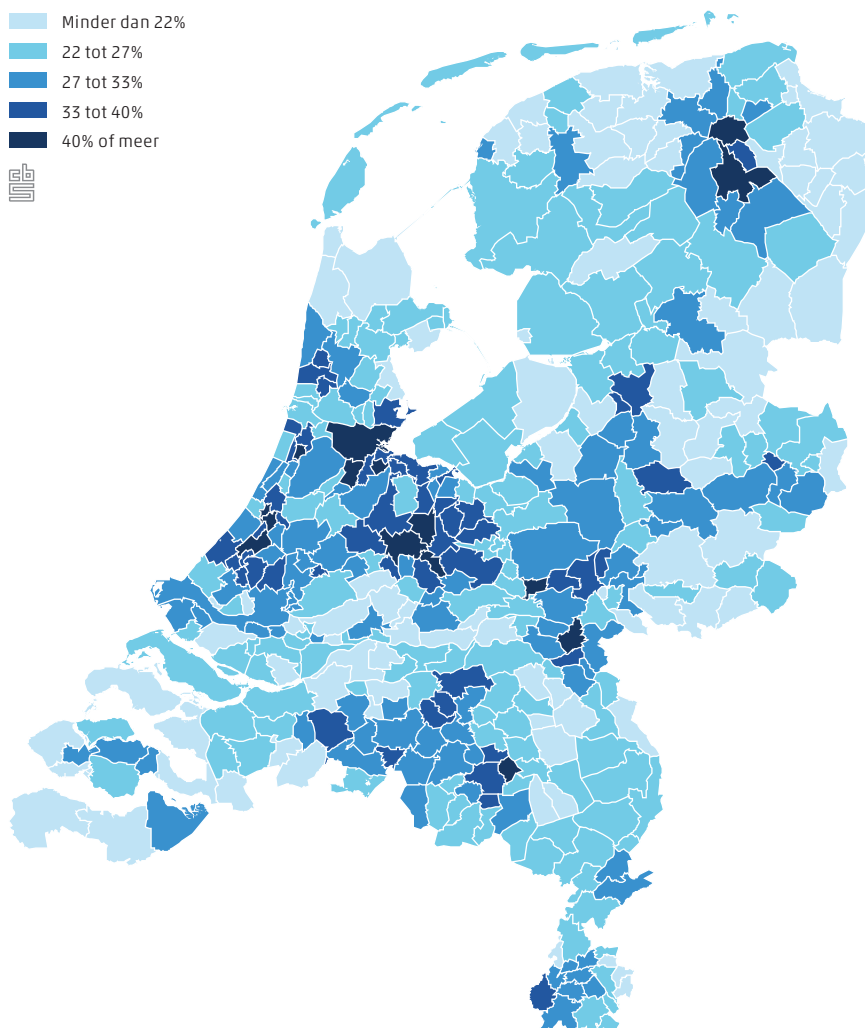
Het onderwijsniveau van Nederlanders verschilt ook naar leeftijd. Het aandeel hoogopgeleiden is met ongeveer 10 procent het kleinst onder jongeren van 15 tot 25 jaar. Dit komt vooral omdat een zeer groot deel van deze leeftijdsgroep nog in opleiding is en zeer waarschijnlijk nog een hoger niveau zal halen. Vanaf 25 jaar geldt hoe ouder, hoe kleiner het aandeel hoogopgeleiden en hoe groter de groep laagopgeleiden. Ten opzichte van 2003 is in 2016 vooral bij 25- tot 45-jarigen het aandeel hoogopgeleiden sterk toegenomen.

Dat de jongere leeftijdsgroepen gemiddeld hoger zijn opgeleid dan de oudere komt vooral doordat jongeren steeds vaker een studie op het hbo of de universiteit hebben afgerond (CBS, 2013a). Daarnaast komt het tegenwoordig minder voor dat jongeren zonder startkwalificatie van school gaan. Een startkwalificatie is een diploma op minimaal mbo-2 niveau, of een havo- of vwo-diploma (CBS, 2013a). Dat het verlaten van school zonder startkwalificatie afneemt hangt onder andere samen met de kwalificatieplicht die jongeren van 16 tot 18 jaar sinds 2007 verplicht om onderwijs te volgen zo lang zij nog niet beschikken over een startkwalificatie. Overigens heeft het kabinet Rutte III het voornemen om de leeftijd voor de kwalificatieplicht in de komende jaren verder te verhogen van 18 naar 21 jaar (Rijksoverheid, z.j.).

8.1.3 Onderwijsniveau, 2016

8.1.4 Aandeel hoogopgeleiden per gemeente, 2016

Over het algemeen geldt dat van zowel mannen als vrouwen en zowel jongeren als ouderen het onderwijsniveau is gestegen in de periode 2003–2016. Vanuit een regionaal perspectief rijst dan de vraag in hoeverre er verschillen bestaan tussen de regio's. De focus ligt daarbij op het aandeel hoogopgeleiden.

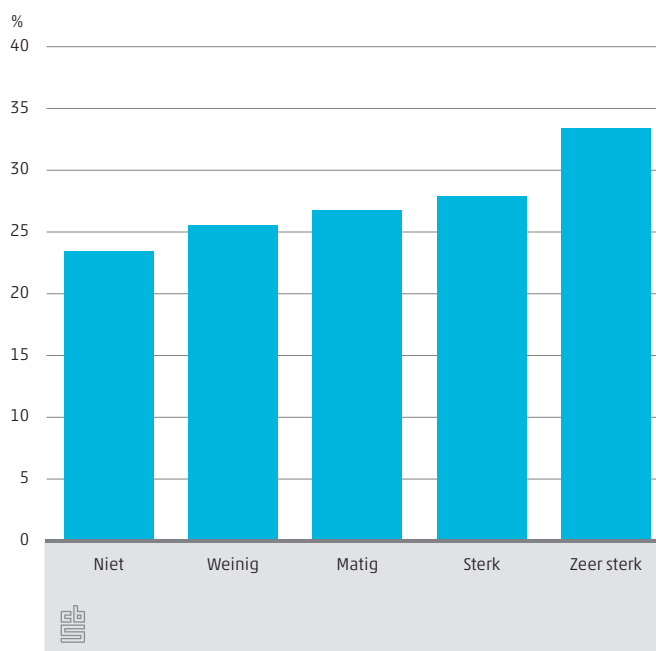
Van de vier grootste gemeenten (G4) woonde in de gemeente Utrecht in 2016 met 52 procent het grootste aandeel hoogopgeleiden. Daarna komen Amsterdam (45 procent), Den Haag (33 procent) en Rotterdam (28 procent). Van de overige gemeenten hadden met name Amstelveen (47 procent) en de Bilt (45 procent) een hoog percentage hoogopgeleiden. Ook in gemeenten met een universiteit, zoals Leiden, Nijmegen, Groningen, Delft en Eindhoven, wonen relatief veel hoogopgeleide mensen. In veel gevallen geldt dit ook voor gemeenten die grenzen aan universiteitssteden.

Naast de randstad en de universiteitsgemeenten is het aandeel hoogopgeleiden ook groot in de gemeenten Zwolle (38 procent), Den Bosch (37 procent), Arnhem (36 procent) en Breda (35 procent). Deze gemeenten hebben weliswaar geen universiteit, maar wel een hogeschool waardoor het percentage hoogopgeleiden ook hier relatief hoog is.

Buiten de randstad en gemeenten met een universiteit of hogeschool is het aandeel hoogopgeleiden meestal kleiner. Dit is onder andere goed zichtbaar in het noorden van het land. In Achtkarspelen, Delfzijl, Vlagtwedde (allen 14 procent hoogopgeleiden), Stadskanaal (15 procent) en Kollumerland en Nieuwkruisland (16 procent) is het aandeel hoogopgeleiden relatief klein.

Deze cijfers geven aanleiding om te vermoeden dat in stedelijke gebieden relatief meer hoogopgeleiden wonen dan in minder stedelijke gebieden. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn. Hoe stedelijker een gemeente, hoe groter het aandeel hoogopgeleiden.

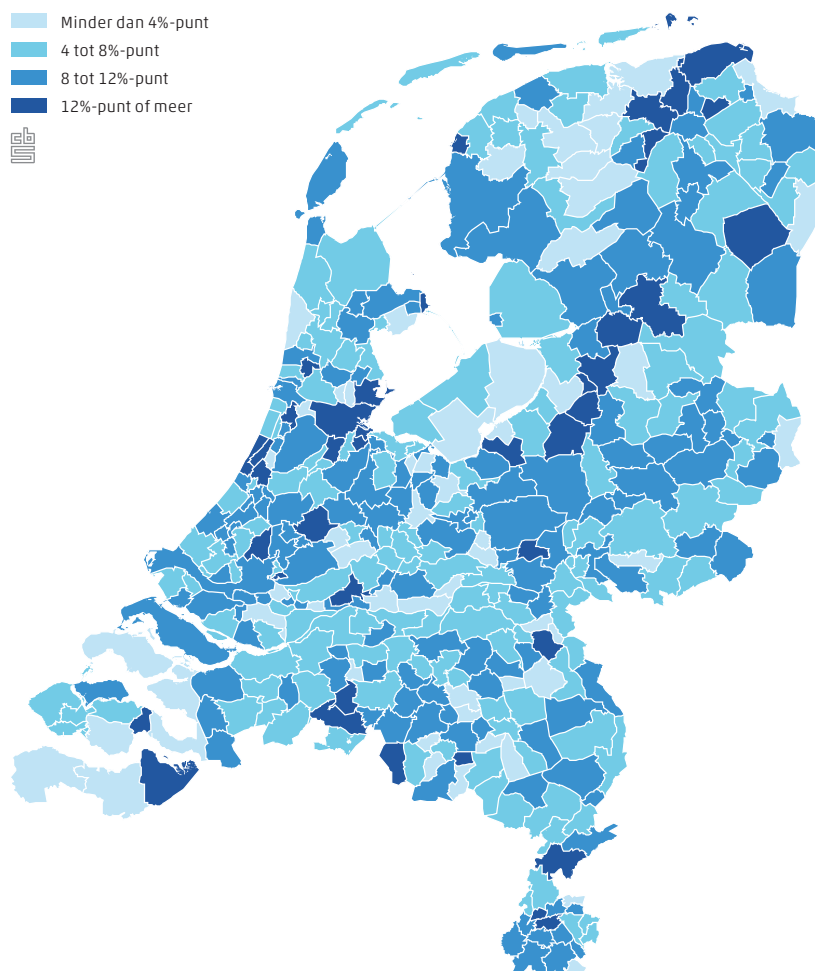
8.1.5 Hoogopgeleiden naar stedelijkheid, 2016

De landelijke trend van het stijgende aandeel hoogopgeleiden in de periode 2003–2016 is terug te zien bij het merendeel van de Nederlandse gemeenten. Dit geldt ook voor de vier grootste gemeenten. De grootste stijger van de G4 was Amsterdam, waar het aandeel hoogopgeleiden met 14 procentpunten steeg tussen 2003 en 2016. Daarna komt Utrecht met een stijging van 11 procentpunten. Het aandeel hoogopgeleiden was in Utrecht in 2016 nog groter dan in Amsterdam, maar door deze ontwikkeling is het verschil tussen beide gemeenten wel afgenomen. In Rotterdam (9 procentpunten) en Den Haag (8 procentpunten) steeg het aandeel hoogopgeleiden ook, maar minder sterk.

Er is een aantal gemeenten waar het percentage hoogopgeleiden min of meer gelijk is gebleven of waar het licht is gedaald in de periode 2003–2016. Deze dalingen zijn in bijna alle gevallen zeer licht en worden meestal veroorzaakt door kleine schommelingen in het aantal inwoners of het aandeel hoogopgeleiden. Bij geen enkele gemeente is een duidelijk dalende trend in het aandeel hoogopgeleiden zichtbaar. Tevens is te zien dat de gemeenten waarbij het aandeel hoogopgeleiden relatief sterk is gestegen vrij evenredig zijn verdeeld over het land. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de relatieve omvang van de stijging op zichzelf niet zo veel zegt over het aandeel hoogopgeleiden. Er zijn namelijk gemeenten waar sprake is van een groot aandeel hoogopgeleiden en tegelijkertijd een relatief minder grote stijging, maar er zijn ook gemeenten waar het aandeel hoogopgeleiden relatief klein is en de stijging juist weer groter.

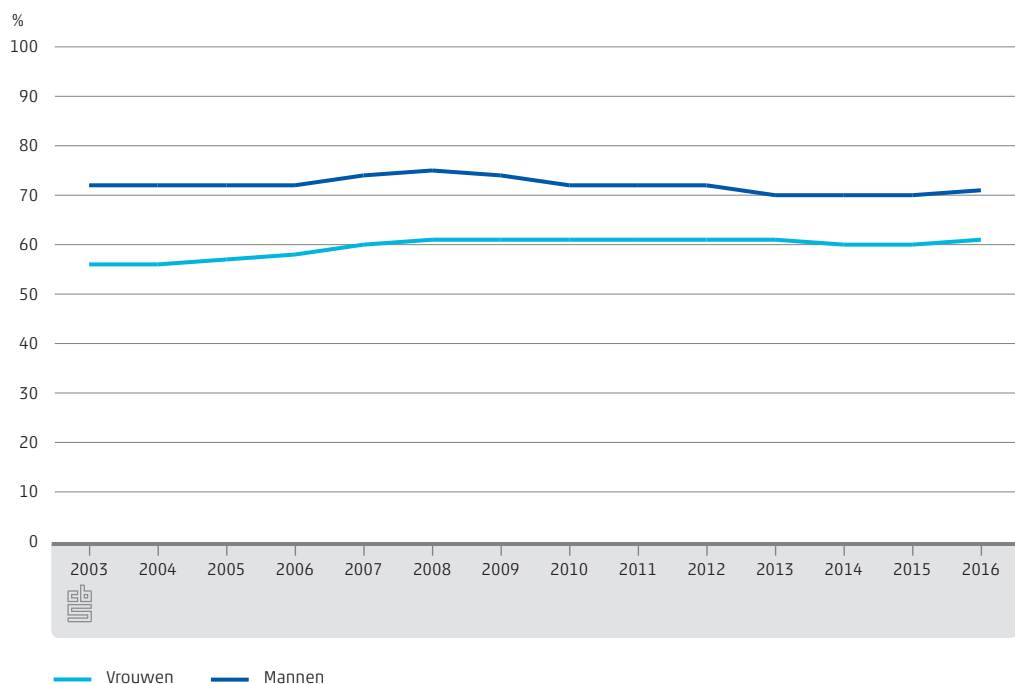
8.1.6 Ontwikkeling aandeel hoogopgeleiden per gemeente, 2003–2016

8.2 Arbeidsparticipatie hoog in Randstad

De afgelopen vijftig jaar zijn Nederlanders en met name vrouwen, steeds vaker gaan participeren op de arbeidsmarkt (CBS, 2017b). Deze trend is de laatste jaren echter niet duidelijk meer terug te zien in de cijfers. Gemiddeld genomen was de netto arbeidsparticipatie in Nederland in 2016 met bijna 66 procent maar een fractie hoger dan in 2003, toen dat percentage ruim 64 procent bedroeg. Dit komt doordat de groei van de totale arbeidsparticipatie sinds 2008 door de economische crisis is afgevlakt. De netto arbeidsparticipatie van mannen nam toe van 72 procent in 2003 naar 75 procent in 2008, maar daalde daarna tot 71 procent in 2016. Bij vrouwen steeg de netto arbeidsparticipatie ook van 56 procent in 2003 tot 61 procent in 2008. Na 2008 stagneerde de toename en bleef het percentage rond de 61 procent schommelen. Hierdoor bestaat op het gebied van arbeidsdeelname dus nog wel een verschil tussen mannen en vrouwen. Bovendien werkten vrouwen in 2016 ook beduidend vaker in deeltijd (75 procent) dan mannen (26 procent).

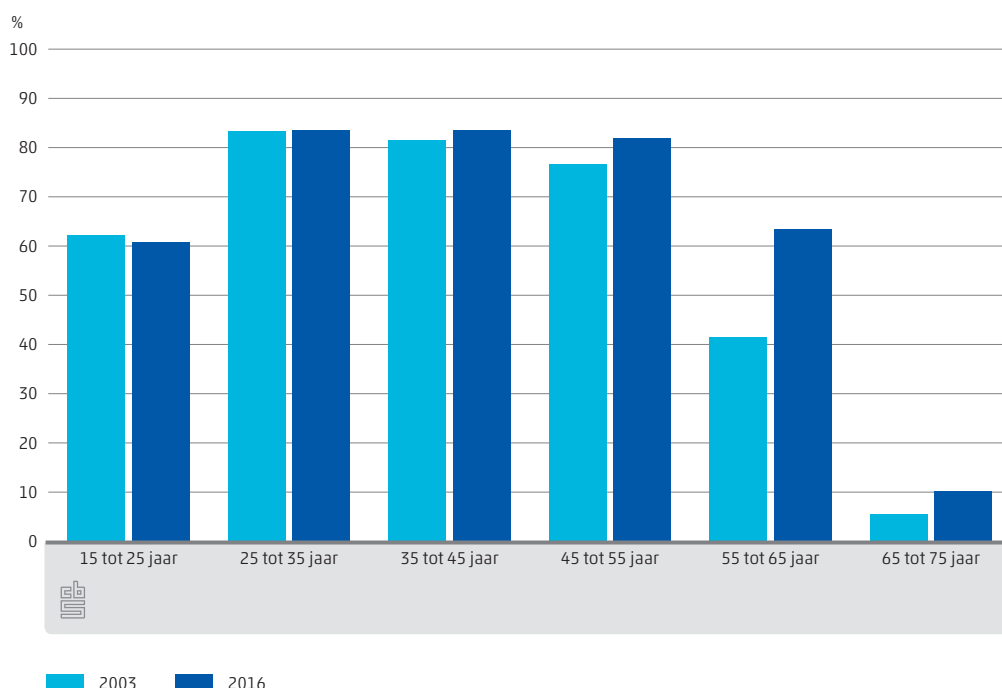
8.2.1 Netto arbeidsparticipatie

In 2016 was de arbeidsparticipatie met 84 procent het hoogst bij 25- tot 35-jarigen en 35- tot 45-jarigen. Zowel jongeren van 15 tot 25 jaar (61 procent) als ouderen van 55 tot 65 jaar (64 procent) werkten minder vaak. Reden daarvoor is dat jongeren veelal nog op school zitten en de arbeidsmarkt nog niet hebben betreden, terwijl de ouderen juist aan het einde zijn van hun beroepsloopbaan en zich langzaam terugtrekken van de arbeidsmarkt. Van de 65- tot 75-jarigen werkte nog ongeveer 10 procent.

In vergelijking met 2003 komt naar voren dat 45- tot 55-jarigen (82 procent) en met name 55- tot 65-jarigen (64 procent) in 2016 vaker betaald werk hadden dan in 2003 (respectievelijk 77 en 42 procent). Die toename in arbeidsparticipatie wordt onder meer veroorzaakt door de instroom van jongere generaties vrouwen, waarvan een aanzienlijk groter deel werkt dan bij de oudere generaties. Dit heeft weer te maken met feit dat het steeds gebruikelijker is dat vrouwen na de geboorte van hun eerste kind doorgaan met werken in plaats van hiermee te stoppen (CBS, 2013a). Ook het aandeel werkende 65- tot 75-jarigen is in dezelfde periode bijna verdubbeld. De toename van de arbeidsparticipatie onder deze oudere leeftijdsgroepen heeft de overheid actief gestimuleerd door het afschaffen van VUT- en prepensioenregelingen (CBS, 2013b).

8.2.2 Netto arbeidsparticipatie

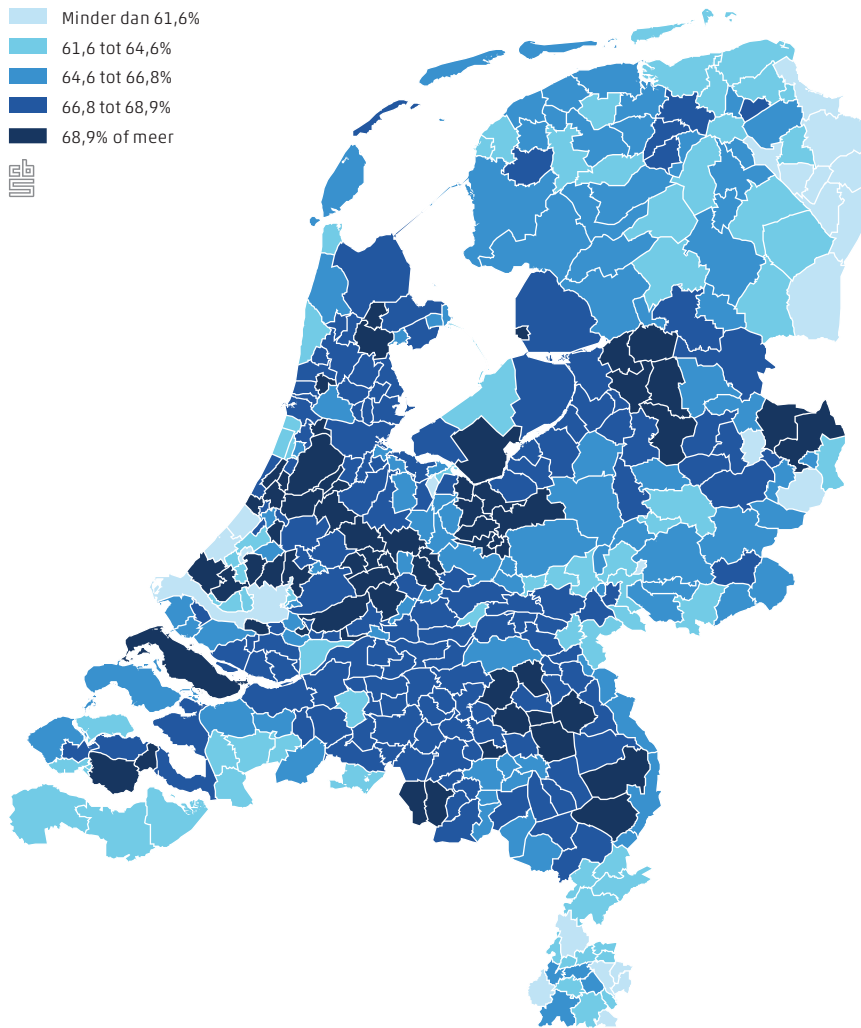

Hoe zit het met de arbeidsparticipatie op regionaal niveau? De netto arbeidsparticipatie van de vier grootste gemeenten was in 2016 het hoogst in Utrecht (70 procent) en Amsterdam (68 procent). In Den Haag (60 procent) en Rotterdam (57 procent) was dit percentage lager. Ondanks het feit dat Den Haag en Rotterdam wat lager scoren is de arbeidsparticipatie relatief hoog in de randstadgemeenten. Dit komt doordat er in stedelijke gebieden meer banen zijn dan daarbuiten, met name specialistischere banen die vooral rond Utrecht, Amsterdam en Den Haag zijn gevestigd (CBS, 2017a).

Naast de Randstad zijn er nog enkele andere gebieden aan te wijzen waar relatief een groot aandeel personen werkzaam is. Voorbeelden hiervan zijn de gemeenten Horst aan de Maas en Zeewolde met beiden een netto arbeidsparticipatie van 71 procent. In Amersfoort, Boekel, Borsele, Reusel-De Mierden, Staphorst en Tubbergen was de arbeidsparticipatie 70 procent. Daarnaast is te zien dat de arbeidsparticipatie relatief laag was in de regio's Zuid-Limburg, Oost-Groningen, Zuidoost-Drenthe en Zeeuws-Vlaanderen (zie figuur 8.2.3). Deze gebieden worden ook wel aangeduid als krimpregio's, omdat zowel de bevolking als het aantal banen in deze regio's in de laatste jaren is afgenomen (CBS, 2015).

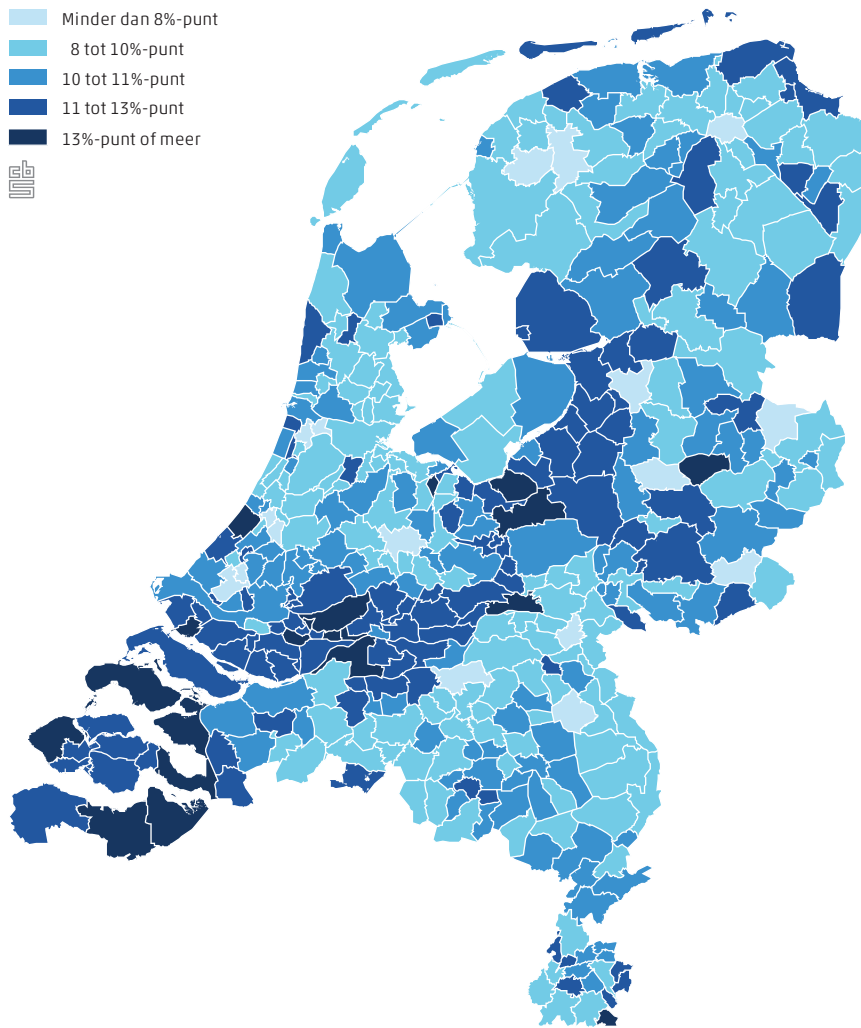
Wederom is onderzocht of er een samenhang is met de mate van verstedelijking in een gemeente, dit maal op de netto arbeidsparticipatie. Deze blijkt echter niet te bestaan.

8.2.3 Netto arbeidsparticipatie per gemeente, 2016

Voor vrouwen was de netto arbeidsparticipatie in 2016 het hoogst in de gemeenten Midden-Delfland, Houten (beiden 68 procent), Uitgeest en Utrecht (beiden 67 procent). Bij de mannen was de netto arbeidsparticipatie met 78 procent het hoogst in de gemeente Urk. Het verschil in de netto arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen was met 15 procentpunten het grootst in de gemeenten Reimerswaal, Terneuzen, Hellevoetsluis en Laren (NH.). Het verschil tussen mannen en vrouwen blijkt vooral groot in de strook gemeenten die loopt van Zeeland tot aan Overijssel, ook wel de 'bible belt' genoemd, waar relatief veel (streng) protestantse religieuzen wonen (zie figuur 8.2.4). Uit eerder onderzoek is gebleken dat onder protestantse vrouwen de arbeidsdeelname lager is dan van vrouwen zonder religieuze denominatie (Otten en Lok, 2009). Het verschil tussen de twee seksen was het kleinst in de gemeenten Groningen (2 procentpunten) en Nijmegen (6 procentpunten). Ook in de andere universiteitsgemeenten is het verschil in de netto arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen relatief klein. Dit wordt mogelijk veroorzaakt doordat er in deze gemeenten veel jonge en hoogopgeleide mensen wonen die vaker werken dan ouderen en laagopgeleiden.

8.2.4 Verschil in netto arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen per gemeente, 2016

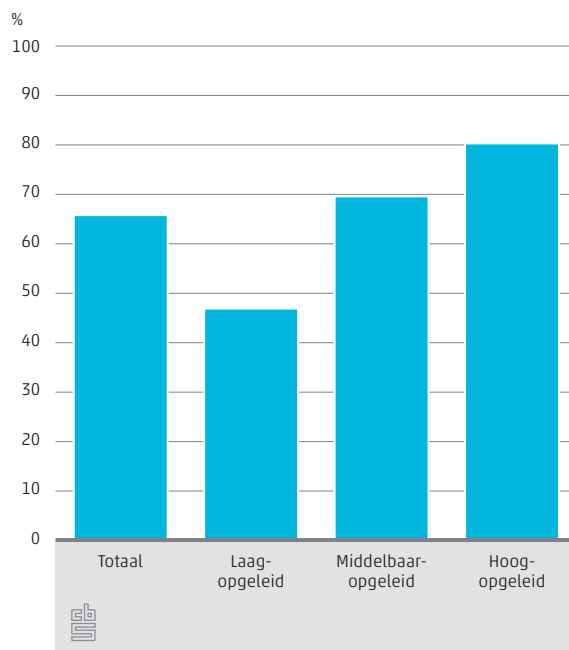

In de meeste gemeenten is de arbeidsparticipatie in 2016 ofwel licht gestegen, ofwel ongeveer gelijk gebleven ten opzichte van 2003. Van de vier grootste gemeenten steeg de netto arbeidsparticipatie het hardst in Amsterdam (stijging van 7 procentpunten), gevolgd door Utrecht (4 procentpunten). In Rotterdam bleef de netto arbeidsparticipatie gelijk en in Den Haag daalde deze met 2 procentpunt. Buiten de G4 is de netto arbeidsparticipatie ten opzichte van 2003 relatief sterk gestegen in een aantal Zeeuwse gemeenten zoals Reimerswaal, Vlissingen (5 procentpunten), Goeree-Overflakkee, Middelburg, Schouwen-Duiveland, Terneuzen en Veere (allen 4 procentpunten). In onder andere de gemeenten Nieuwegein (4 procentpunten), Delft, Westervoort, Wijk bij Duurstede en Zoetermeer (allen 3 procentpunten) daalde de netto arbeidsparticipatie juist in dezelfde periode.

8.3 Hogere arbeidsparticipatie in gebieden met veel hoogopgeleiden

Het hoogst behaalde onderwijsniveau van mensen hangt samen met hun positie op de arbeidsmarkt. Zo was 47 procent van de laagopgeleiden in 2016 werkzaam. Onder middelbaar opgeleiden was dat met 70 procent een stuk hoger en hoogopgeleiden hadden met 80 procent het vaakst betaald werk. Op nationaal niveau kan daarom een duidelijk patroon gevonden worden in de samenhang tussen onderwijsniveau en de netto arbeidsparticipatie. De vervolgvraag is nu of de sterke samenhang tussen het aandeel hoogopgeleiden en de netto arbeidsparticipatie ook kan worden waargenomen op regionaal niveau.

8.3.1 Netto arbeidsparticipatie, 2016

Om dit te onderzoeken is een regressieanalyse uitgevoerd. Hieruit blijkt dat ook op gemeentelijk niveau een positieve samenhang bestaat tussen het aandeel hoogopgeleiden en de netto arbeidsparticipatie, maar dat deze wel minder sterk is dan de samenhang op nationaal niveau. De meest voor de hand liggende verklaring voor dit resultaat is het feit dat de bevolkingssamenstelling sterk kan verschillen per gemeente. Een gemeente met relatief veel ouderen zal ondanks een groter aandeel hoogopgeleiden bijvoorbeeld toch een lagere gemiddelde arbeidsparticipatie hebben, omdat ouderen nu eenmaal minder vaak werken. En in gemeenten met een universiteit wonen wel veel hoogopgeleide mensen, maar omdat in deze gemeenten ook een grote groep nog zal studeren hoeft dit niet meteen te betekenen dat de netto arbeidsparticipatie ook hoger uitvalt. Wanneer dergelijke factoren worden meegenomen in het model wordt de samenhang tussen het aandeel hoogopgeleiden en de netto arbeidsparticipatie groter.

Om de verschillen in bevolkingssamenstelling minder een rol te laten spelen, is dezelfde analyse ook uitgevoerd met COROP-gebieden. Doordat COROP-gebieden aanzienlijk groter zijn in omvang en meerdere gemeenten bevatten, zullen de verschillen in de bevolkingssamenstelling tussen de onderlinge COROP-gebieden minder groot zijn dan tussen gemeenten. De verwachting is dat daardoor de samenhang tussen het aandeel hoogopgeleiden en de netto arbeidsparticipatie duidelijker te zien is op COROP-niveau dan op gemeentelijk niveau. Uit de regressieanalyse blijkt in de COROP-gebieden waar het aandeel hoogopgeleiden groter is, de netto arbeidsparticipatie hoger uitvalt. Tevens is de samenhang tussen het onderwijsniveau en de netto arbeidsparticipatie op COROP-niveau inderdaad groter.

8.4 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn het hoogst behaalde onderwijsniveau en de netto arbeidsparticipatie op regionaal niveau onder de loep genomen. Het aandeel hoogopgeleiden is in de periode 2003-2016 sterk toegenomen, waarmee de toenemende trend bij het onderwijsniveau van de afgelopen decennia wordt voortgezet. Op regionaal niveau is in vrijwel alle gemeenten dezelfde trend waar te nemen. Het aandeel hoogopgeleiden is vooral relatief groot in de Randstad en gemeenten met een universiteit of hogeschool.

Aan de netto arbeidsparticipatie is in 2016 maar weinig veranderd ten opzichte van 2003. Wel is door de economische crisis de arbeidsparticipatie tussen 2008 en 2014 gedaald. De laatste jaren is juist sprake van een toename. De netto arbeidsparticipatie is net als het onderwijsniveau hoog in de Randstad en relatief laag in krimpregio's zoals Zuid-Limburg, Oost-Groningen en Zuidoost-Drenthe. Vrouwen hadden in 2016 nog steeds minder vaak dan mannen een baan, al is dit verschil wel afgenomen in de laatste jaren. Vooral in de strook gemeenten die loopt van Zeeland tot aan Overijssel, ook wel de 'bible belt' genoemd, waar relatief veel (streng) protestantse religieuzen wonen, zijn deze verschillen in arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen relatief groot.

In dit hoofdstuk is vervolgens onderzocht wat de samenhang is tussen onderwijsniveau en arbeidsparticipatie op regionaal niveau. De vraag die centraal stond was of in regio's met een relatief groter aandeel hoogopgeleiden ook sprake was van een hogere netto arbeidsparticipatie. De conclusie is dat er ook op regionaal niveau een positieve samenhang is van het aandeel hoogopgeleiden en de netto arbeidsparticipatie. De omvang hiervan verschilt echter wel voor de regionale indeling die wordt gehanteerd. Op gemeentelijk niveau is de samenhang namelijk kleiner dan op een wat hoger regionaal niveau, de COROP-gebieden. Dit komt waarschijnlijk door het feit dat de bevolkingssamenstelling op gemeentelijk niveau meer verschilt dan op COROP-niveau.

8.5 Literatuur

CBS. (2013a). Twintigers op de arbeidsmarkt. Een intergenerationele vergelijking. *Sociaaleconomische trends*, 2, oktober 2013.

CBS. (2013b). Stijgende arbeidsparticipatie en minder uittreding bij ouderen. *Sociaaleconomische trends*, 4, oktober 2013.

CBS. (2015). Aantal banen in krimpregio's daalt sterker dan gemiddeld. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/50/aantal-banen-in-krimpregio-s-daalt-sterker-dan-gemiddeld>.

CBS. (2017a). Storymap verstedelijking. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2017/26/storymap-verstedelijking>.

CBS. (2017b). Groei arbeidsdeelname afgevlakt. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/37/groei-arbeidsdeelname-afgevlakt>.

Europese Commissie. (2010). Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.

Europese Unie. (z.j.). Summaries of EU Legislation. Education, training, youth, sport. http://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/education_training_youth.html?root_default=SUM_1_CODED=15.

OCW. (z.j.). Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap>.

Otten, F. en Lok, R. (2009). Religie en verschillen in leefstijl, arbeid en inkomen. In CBS, *Religie aan het begin van de 21ste eeuw (65–81)*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Rijksoverheid. (z.j.). <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/leerplicht/leerplicht-en-kwalificatieplicht>.

Bijlage

I.1. Regionale economische groei

COROP-gebied	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
	% volumemutaties					
Oost-Groningen	9,9	-2,3	-1,6	3,7	2,0	1,5
Delfzijl en omgeving	9,2	-5,9	-5,4	4,4	1,6	2,3
Overig Groningen	-4,9	0,0	7,0	-9,3	-10,1	-2,5
Noord-Friesland	3,1	-3,4	-0,6	-2,4	0,8	0,7
Zuidwest-Friesland	-0,9	-1,6	-2,1	23,4	3,8	2,4
Zuidoost-Friesland	6,8	-1,6	-3,8	-2,6	0,4	2,7
Noord-Drenthe	-0,3	-0,6	-2,7	2,3	2,9	1,9
Zuidoost-Drenthe	0,0	-1,5	-0,5	1,4	-0,6	2,1
Zuidwest-Drenthe	4,8	-2,7	-1,0	3,0	0,9	2,1
Noord-Overijssel	4,0	-2,5	-0,5	2,6	2,8	2,6
Zuidwest-Overijssel	1,2	-5,1	-0,5	1,3	2,4	2,4
Twente	3,3	-3,5	-1,6	0,7	2,9	2,8
Flevoland	2,0	-1,0	-2,6	3,0	2,9	2,6
Almere	1,4	-1,3	-3,0	3,6	3,0	2,8
Flevoland-Midden	1,5	0,2	-3,6	1,9	2,9	1,9
Noordoostpolder en Urk	5,4	-2,5	1,2	3,9	2,8	3,3
Veluwe	5,4	-3,0	-0,5	1,1	2,5	2,5
Achterhoek	3,4	-3,5	-2,6	1,7	3,3	2,4
Arnhem/Nijmegen	3,0	-1,9	-1,9	1,3	1,7	2,0
Zuidwest-Gelderland	0,2	-2,6	0,3	3,6	2,7	2,6
Utrecht	0,9	-1,3	0,3	0,7	2,5	2,5
Utrecht-West	-11,4	-2,9	-4,3	4,1	3,5	2,9
Stadsgewest Amersfoort	0,9	-2,4	-0,6	-0,3	1,1	2,6
Stadsgewest Utrecht	2,8	-0,8	1,2	0,5	3,0	2,4
Zuidoost-Utrecht	-1,5	-0,6	-0,4	1,7	2,1	2,5
Kop van Noord-Holland	1,2	-0,3	-0,3	1,4	3,0	1,9
Alkmaar en omgeving	2,3	-1,6	-2,4	2,5	0,3	2,4
IJmond	-1,1	-1,6	2,1	4,5	-0,8	2,9
Agglomeratie Haarlem	0,7	-4,7	-1,5	-0,7	2,0	2,8
Zaanstreek	2,4	-1,5	1,6	2,6	-1,8	2,9
Groot-Amsterdam	3,8	0,1	2,5	4,9	4,7	3,2
Amsterdam	3,9	0,0	3,7	4,6	4,6	3,3
Overig Agglomeratie Amsterdam	3,2	-4,5	1,3	6,4	10,2	3,2
Edam-Volendam en omgeving	0,3	-4,1	0,0	1,4	1,9	2,6
Haarlemmermeer en omgeving	4,3	3,0	-0,3	5,9	3,3	2,8
Het Gooi en Vechtstreek	-0,3	-2,4	-2,0	2,5	2,8	3,1
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	2,0	0,8	-0,4	-0,3	2,7	2,3
Agglomeratie 's-Gravenhage	-2,9	-1,1	-1,1	0,9	3,0	1,9
Aggl. 's-Gravenhage excl. Zoetermeer	-3,1	-1,1	-1,9	0,8	3,5	1,9
Zoetermeer	-1,6	-0,8	3,8	1,9	0,0	2,2
Delft en Westland	2,1	0,1	1,1	4,2	2,0	2,2
Oost-Zuid-Holland	-0,7	-2,4	-0,7	2,4	4,3	2,6
Groot-Rijnmond	-0,3	1,2	-1,9	1,3	1,3	2,0
Rijnmond	-0,5	1,1	-1,9	1,2	2,0	2,0
Overig Groot-Rijnmond	2,9	2,7	-1,6	3,2	-6,6	2,4
Zuidoost-Zuid-Holland	1,4	-1,9	0,1	1,6	2,5	2,3
Drechtsteden	2,0	-1,7	-1,3	1,6	2,8	2,1
Overig Zuidoost-Zuid-Holland	0,3	-2,1	2,7	1,6	1,9	2,6
Zeeuwsch-Vlaanderen	4,0	-1,4	-1,0	-0,5	1,1	2,3
Overig Zeeland	-0,4	-2,0	-0,9	3,8	2,1	1,9
West-Noord-Brabant	3,9	-1,0	-2,0	0,5	1,1	2,6
Midden-Noord-Brabant	2,8	-3,0	-0,2	1,6	3,5	2,7
Noordoost-Noord-Brabant	2,1	2,6	-1,6	1,7	3,6	2,0
Stadsgewest 's-Hertogenbosch	-0,7	-0,6	-1,5	1,7	4,3	2,1
Overig Noordoost-Noord-Brabant	5,2	6,0	-1,7	1,8	2,8	2,0
Zuidoost-Noord-Brabant	4,7	-1,4	0,2	3,2	4,8	2,8
Noord-Limburg	3,3	0,4	-0,2	1,3	2,0	2,3
Midden-Limburg	2,5	-2,9	0,6	0,8	1,3	2,3
Zuid-Limburg	1,7	-1,8	-1,3	-0,5	3,6	2,1

Bron: CBS.

I. 2. Regionale economische groei

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
	% volumemutatie										
Totaal Nederland	3,5	3,7	1,7	-3,8	1,4	1,7	-1,1	-0,2	1,4	2,3	2,2
Groningen	1,1	-2,1	8,7	-4,2	10,4	-2,9	-0,5	5,7	-7,6	-8,3	-1,8
Friesland	2,4	4,8	0,5	-2,2	0,2	3,7	-2,6	-1,9	0,9	1,2	1,6
Drenthe	0,8	5,2	0,5	-4,4	-1,2	1,2	-1,5	-1,5	2,2	1,2	2,0
Overijssel	3,1	4,1	3,5	-2,0	-0,1	3,3	-3,4	-1,1	1,4	2,8	2,7
Flevoland	8,6	4,7	-0,8	-5,4	3,2	2,0	-1,0	-2,6	3,0	2,9	2,6
Gelderland	5,2	3,2	1,8	-2,3	-0,2	3,6	-2,6	-1,3	1,6	2,4	2,3
Utrecht	4,1	4,7	1,5	-0,9	-0,9	0,9	-1,3	0,3	0,7	2,5	2,5
Noord-Holland	3,4	3,4	1,7	-4,1	1,6	2,8	-0,6	1,5	4,0	3,6	3,0
Zuid-Holland	3,1	4,5	1,2	-4,4	0,4	-0,4	0,0	-1,1	1,4	2,2	2,1
Zeeland	2,0	7,0	3,8	-6,9	5,3	0,9	-1,8	-0,9	2,4	1,8	2,0
Noord-Brabant	4,1	2,8	1,8	-4,3	3,3	3,5	-0,6	-0,9	1,9	3,4	2,5
Limburg	2,9	4,5	0,3	-5,3	2,2	2,2	-1,5	-0,7	0,2	2,7	2,2
<i>Exclusief delfstoffenwinning</i>											
Groningen	0,8	2,7	0,2	-3,0	0,4	1,7	-1,8	0,0	2,5	2,6	2,2
Friesland	2,9	4,4	0,8	-2,6	0,3	3,6	-2,7	-2,8	1,6	1,3	2,3
Drenthe	3,4	4,7	1,2	-4,6	-1,2	1,1	-1,4	-1,7	2,1	1,3	2,6

Bron: CBS.

I. 3. Bruto binnenlands product per inwoner

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
	1 000 euro										
Totaal Nederland	35,4	37,4	38,9	37,4	38,0	38,5	38,5	38,8	39,3	40,3	41,3
Groningen	43,5	43,2	51,9	46,0	49,4	50,9	54,3	57,2	50,0	44,6	41,3
Friesland	24,7	26,4	27,2	26,5	26,8	28,0	27,9	27,9	28,3	28,3	28,7
Drenthe	25,6	27,4	28,3	26,7	26,5	27,1	27,1	27,1	27,9	28,1	28,8
Overijssel	28,2	30,0	31,5	30,9	31,0	31,9	31,1	31,3	32,1	32,8	34,1
Flevoland	28,9	30,6	30,5	28,7	29,6	29,7	29,4	29,1	29,8	30,8	31,9
Gelderland	29,5	31,1	32,2	31,6	31,7	32,7	32,1	32,2	32,9	33,6	34,7
Utrecht	41,9	44,4	45,5	45,7	45,7	45,6	45,4	45,8	46,1	46,9	48,0
Noord-Holland	43,6	45,7	47,0	45,5	46,6	46,8	46,8	47,9	49,8	51,8	53,0
Zuid-Holland	36,8	39,3	40,4	38,7	38,9	38,5	38,7	38,6	38,9	40,4	41,4
Zeeland	25,7	28,1	29,5	27,7	29,3	30,0	29,7	29,8	30,3	31,3	32,1
Noord-Brabant	35,4	37,2	38,4	36,8	38,1	39,2	39,1	39,1	40,0	41,6	43,1
Limburg	28,7	30,8	31,5	30,0	30,9	31,7	31,3	31,8	32,3	33,9	35,2
<i>Exclusief delfstoffenwinning</i>											
Groningen	27,7	29,2	29,6	29,2	29,3	29,7	29,5	29,6	30,8	31,8	32,7
Friesland	23,5	25,0	25,7	25,2	25,5	26,4	26,1	26,1	26,7	26,9	27,8
Drenthe	24,3	25,9	26,6	25,4	25,3	25,6	25,6	26,2	26,4	26,8	27,8

Bron: CBS.

I. 4. Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)¹⁾

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
	mld euro										
Totaal Nederland	516,0	547,5	570,9	553,7	567,8	579,6	583,8	588,5	597,4	615,0	631,0
Groningen	22,2	22,1	26,6	23,7	25,6	26,6	28,6	30,0	26,3	23,4	21,6
Friesland	14,1	15,1	15,7	15,3	15,6	16,3	16,3	16,3	16,5	16,5	16,7
Drenthe	11,1	11,9	12,4	11,8	11,7	12,0	12,0	12,0	12,3	12,3	12,7
Overijssel	28,0	29,9	31,6	31,3	31,5	32,7	32,0	32,2	32,9	33,8	35,1
Flevoland	9,6	10,3	10,4	9,9	10,4	10,5	10,6	10,5	10,8	11,2	11,6
Gelderland	52,0	55,1	57,1	56,5	57,0	59,2	58,5	58,6	60,0	61,4	63,6
Utrecht	44,3	47,4	49,0	49,8	50,3	50,7	51,0	51,6	52,3	53,6	55,2
Noord-Holland	101,3	106,9	110,7	108,5	112,4	114,1	115,1	118,1	123,4	129,3	133,1
Zuid-Holland	113,3	121,3	125,1	121,2	123,1	122,9	124,6	124,3	125,9	131,4	135,3
Zeeland	8,7	9,5	10,0	9,5	10,1	10,3	10,2	10,2	10,4	10,7	11,0
Noord-Brabant	76,3	80,4	83,3	80,4	83,9	86,9	87,3	87,3	89,6	93,4	96,9
Limburg	28,9	31,0	31,6	30,2	31,2	32,1	31,8	32,2	32,6	34,1	35,3
Exclusief delfstoffenwinning											
Groningen	14,2	15,0	15,2	15,1	15,2	15,6	15,5	15,8	16,2	16,7	17,2
Friesland	13,4	14,4	14,8	14,6	14,8	15,4	15,3	15,1	15,5	15,6	16,1
Drenthe	10,5	11,3	11,6	11,2	11,2	11,3	11,3	11,3	11,6	11,8	12,2

Bron: CBS.

¹⁾ Vanwege de Extra-regio kan het voorkomen dat het weergegeven cijfer van de totale economie niet overeenstemt met de som van de provincies.

I. 5. Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen), 2016*¹⁾

	Landbouw	Nijverheid	Commerciële dienstverlening	Niet-commerciële dienstverlening	Alle economische activiteiten
	mld euro				
Totaal Nederland	11,5	126,2	341,6	151,7	631,0
Groningen	0,4	8,5	6,9	5,8	21,6
Friesland	0,5	4,1	7,3	4,8	16,7
Drenthe	0,4	3,0	5,3	3,9	12,7
Overijssel	0,6	9,7	15,6	9,2	35,1
Flevoland	0,5	1,5	6,8	2,8	11,6
Gelderland	1,3	13,7	30,7	17,8	63,6
Utrecht	0,2	6,9	33,4	14,6	55,2
Noord-Holland	1,0	14,0	91,4	26,6	133,1
Zuid-Holland	2,8	22,6	75,2	34,7	135,3
Zeeland	0,6	3,1	4,7	2,6	11,0
Noord-Brabant	2,1	27,4	48,0	19,3	96,9
Limburg	1,0	9,4	16,1	8,9	35,3
Exclusief delfstoffenwinning					
Groningen	0,4	4,1	6,9	5,8	17,2
Friesland	0,4	3,5	7,3	4,8	16,1
Drenthe	0,4	2,6	5,3	3,9	12,2

Bron: CBS.

¹⁾ Vanwege de Extra-regio kan het voorkomen dat het weergegeven cijfer van de totale economie niet overeenstemt met de som van de provincies.

I. 6. Arbeidsvolume werknemers in arbeidsjaren¹⁾

	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
	1 000 arbeidsjaren					
Totaal Nederland	5 958,2	5 900,9	5 807,0	5 774,2	5 827,0	5 929,7
Groningen	177,8	175,6	174,3	173,3	173,9	176,7
Friesland	174,5	171,7	167,2	164,8	165,8	168,4
Drenthe	137,8	134,9	131,4	131,8	131,6	133,6
Overijssel	373,3	366,8	359,6	355,0	356,4	362,2
Flevoland	109,7	109,6	106,2	105,8	106,4	108,4
Gelderland	664,3	655,1	640,9	635,3	637,5	648,0
Utrecht	530,9	527,3	522,1	515,6	515,7	524,7
Noord-Holland	1 115,8	1 106,1	1 099,8	1 108,5	1 136,6	1 157,3
Zuid-Holland	1 301,9	1 295,6	1 268,8	1 258,5	1 265,6	1 288,2
Zeeland	109,6	107,9	106,1	104,9	104,9	106,7
Noord-Brabant	896,4	886,7	871,5	867,6	878,8	895,4
Limburg	359,2	356,9	352,3	346,5	347,0	353,3

Bron: CBS.

¹⁾ Vanwege de Extra-regio kan het voorkomen dat het weergegeven cijfer van de totale economie niet overeenstemt met de som van de provincies.

I. 7. Arbeidsvolume werkzame personen in arbeidsjaren totaal¹⁾

	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
	1 000 arbeidsjaren					
Totaal Nederland	7 098,6	7 055,1	6 971,6	6 964,0	7 037,3	7 131,3
Groningen	216,2	214,2	213,2	212,4	213,7	216,2
Friesland	225,9	223,4	219,4	217,6	219,4	221,6
Drenthe	172,4	169,8	166,2	167,1	167,5	169,1
Overijssel	448,2	442,6	436,5	432,2	434,8	439,9
Flevoland	136,1	136,0	133,3	133,3	134,4	136,2
Gelderland	801,4	794,1	781,6	778,2	782,8	792,2
Utrecht	614,8	612,8	608,7	604,6	606,3	614,9
Noord-Holland	1 318,8	1 312,1	1 309,7	1 325,2	1 357,5	1 377,3
Zuid-Holland	1 520,8	1 517,2	1 490,6	1 488,7	1 499,7	1 520,6
Zeeland	138,4	137,3	135,4	134,5	134,9	136,4
Noord-Brabant	1 068,1	1 060,5	1 046,3	1 045,1	1 059,4	1 074,5
Limburg	430,7	428,3	424,1	418,5	420,1	425,8

Bron: CBS.

¹⁾ Vanwege de Extra-regio kan het voorkomen dat het weergegeven cijfer van de totale economie niet overeenstemt met de som van de provincies.

I. 8. Arbeidsvolume in gewerkte uren van werkzame personen¹⁾

	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*
	mln gewerkte uren					
Totaal Nederland	12 594,3	12 486,5	12 378,2	12 465,5	12 539,0	12 788,3
Groningen	389,8	383,8	380,5	382,4	382,5	389,5
Friesland	430,7	423,5	412,6	418,1	413,6	420,2
Drenthe	315,9	313,9	311,6	313,3	310,8	316,2
Overijssel	823,3	812,5	799,8	803,3	801,5	815,9
Flevoland	247,8	250,9	249,1	246,6	243,0	248,2
Gelderland	1 458,9	1 443,6	1 421,5	1 430,0	1 425,9	1 452,6
Utrecht	1 044,7	1 040,7	1 040,0	1 047,1	1 047,9	1 068,4
Noord-Holland	2 236,3	2 221,3	2 227,6	2 259,0	2 329,6	2 380,0
Zuid-Holland	2 645,7	2 624,0	2 600,9	2 615,7	2 616,1	2 668,5
Zeeland	258,3	256,1	252,4	253,7	252,9	257,1
Noord-Brabant	1 931,2	1 916,5	1 892,4	1 908,5	1 923,7	1 963,9
Limburg	800,5	788,8	779,0	777,1	780,6	796,9

Bron: CBS.

¹⁾ Vanwege de Extra-regio kan het voorkomen dat het weergegeven cijfer van de totale economie niet overeenstemt met de som van de provincies.

II. Indeling bedrijfstakken en -klassen, gebaseerd op de SBI 2008

Letter	Bedrijfsklassen	Bedrijfstakken	Vierdeling
A	Landbouw, bosbouw en visserij	A Landbouw, bosbouw en visserij	A Landbouw, bosbouw en visserij
B	Delfstoffenwinning	B Delfstoffenwinning	B-F Nijverheid
C	Industrie	C Industrie	
D	Energievoorziening	D Energievoorziening	
E	Waterbedrijven en afvalbeheer	E Waterbedrijven en afvalbeheer	
		B-E Nijverheid (geen bouw) en energie	
F	Bouwnijverheid	F Bouwnijverheid	
G	Handel	G-I Handel, vervoer en horeca	G-N Commerciële dienstverlening
H	Vervoer en opslag		
I	Horeca		
J	Informatie en communicatie	J Informatie en communicatie	
K	Financiële dienstverlening	K Financiële dienstverlening	
L	Verhuur van en handel in onroerend goed	L Verhuur van en handel in onroerend goed	
M	Specialistische zakelijke diensten	M-N Zakelijke dienstverlening	
N	Verhuur en overige zakelijke diensten		
O	Openbaar bestuur en overheidsdiensten	O-Q Overheid en zorg	O-U Niet-commerciële dienstverlening
P	Onderwijs		
Q	Gezondheids- en welzijnszorg		
R	Cultuur, sport en recreatie	R-U Cultuur, recreatie, overige diensten	
S	Overige dienstverlening		
T	Huishoudens		
U	Extraterritoriale organisaties		

III. Indeling van COROP-gebieden naar provincie en landsdeel

Nr.	COROP-gebied	Provincie	Landsdeel
100	Oost-Groningen	Groningen	Noord
200	Delfzijl e.o.		
300	Overig Groningen		
400	Noord-Friesland	Friesland	
500	Zuidwest-Friesland		
600	Zuidoost-Friesland		
700	Noord-Drenthe	Drenthe	
800	Zuidoost-Drenthe		
900	Zuidwest-Drenthe		
1000	Noord-Overijssel	Overijssel	Oost
1100	Zuidwest-Overijssel		
1200	Twente		
4000	Flevoland	Flevoland	
4001	Almere		
4002	Flevoland-Midden		
4003	Noordoostpolder en Urk		
1300	Veluwe	Gelderland	
1400	Achterhoek		
1500	Agglomeraties Arnhem en Nijmegen		
1600	Zuidwest-Gelderland		
1700	Utrecht	Utrecht	West
1701	Utrecht-West		
1702	Stadsgewest Amersfoort		
1703	Stadsgewest Utrecht		
1704	Zuidoost-Utrecht		
1800	Kop van Noord-Holland	Noord-Holland	
1900	Alkmaar e.o.		
2000	IJmond		
2100	Agglomeratie Haarlem		
2200	Zaanstreek		
2300	Groot-Amsterdam		
2311	Amsterdam		
2321	Overig Agglomeratie Amsterdam		
2322	Edam-Volendam e.o.		
2323	Haarlemmermeer e.o.		
2400	Het Gooi en Vechtstreek		
2500	Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	Zuid-Holland	
2600	Agglomeratie 's-Gravenhage		
2601	Agglomeratie 's-Gravenhage excl. Zoetermeer		
2602	Zoetermeer		
2700	Delft en Westland		
2800	Oost-Zuid-Holland		
2900	Groot-Rijnmond		
2910	Rijnmond		
2920	Overig Groot-Rijnmond		
3000	Zuidoost-Zuid-Holland		
3001	Drechtsteden		
3002	Overig Zuidoost-Zuid-Holland		

III. Indeling van COROP-gebieden naar provincie en landsdeel (slot)

Nr.	COROP-gebied	Provincie	Landsdeel
3100	Zeeuwsch-Vlaanderen	Zeeland	
3200	Overig Zeeland		
3300	West-Noord-Brabant	Noord-Brabant	Zuid
3400	Midden-Noord-Brabant		
3500	Noordoost-Noord-Brabant		
3510	Stadsgewest 's-Hertogenbosch		
3520	Overig Noordoost-Noord-Brabant		
3600	Zuidoost-Noord-Brabant		
3700	Noord-Limburg	Limburg	
3800	Midden-Limburg		
3900	Zuid-Limburg		

Begrippenlijst

Arbeidsjaren

Een maatstaf voor het arbeidsvolume, die wordt berekend door alle banen (voltijd en deeltijd) om te rekenen naar voltijdbanen, ook wel voltijdequivalenten (vte) genoemd. Zo leveren twee halve banen (elk 0,5 vte) samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsjaren werknemers

De hoeveelheid arbeid uitgevoerd door werknemers die in een bepaalde periode is ingezet. Werknemers zijn personen die in een bepaalde periode arbeid verrichten voor loon of salaris, in geld of in natura, op grond van een arbeidsovereenkomst voor een economische eenheid.

Arbeidsjaren zelfstandigen

De hoeveelheid arbeid uitgevoerd door zelfstandigen die in een bepaalde periode is ingezet. Zelfstandigen zijn personen die een inkomen ontvangen door voor eigen rekening of risico arbeid te verrichten in het bedrijf of het beroep dat zij zelfstandig uitoefenen. Ook meewerkende gezinsleden worden tot zelfstandigen gerekend, tenzij zij een arbeidsovereenkomst zijn aangegaan.

Arbeidsproductiviteit

De arbeidsproductiviteit drukt uit hoeveel toegevoegde waarde of productie er per eenheid arbeid, bijvoorbeeld gewerkte arbeidsjaren, is geleverd.

Bedrijfsvestigingen

Elke afzonderlijk gelegen ruimte, terrein of complex van ruimten of terreinen, benut door een bedrijf voor uitoefening van de activiteiten. Ieder bedrijf bestaat uit tenminste één vestiging. Meerdere locaties van een bedrijf binnen één postcodegebied worden als één vestiging beschouwd.

Bruto binnenlands product

Het bruto binnenlands product (bbp) tegen marktprijzen is het eindresultaat van de productieve activiteiten van de ingezeten productie-eenheden. Het is gelijk aan de toegevoegde waarde tegen basisprijzen van alle bedrijfsklassen aangevuld met enkele transacties die niet naar bedrijfsklassen worden verdeeld.

Bruto toegevoegde waarde

De bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen is gelijk aan het verschil tussen de productie in basisprijzen en het intermediair verbruik tegen aankooprijzen.

COROP-gebied

De naam COROP is afgeleid van de naam van een interdepartementale commissie die de betreffende regionale indeling van Nederland omstreeks 1970 heeft ontworpen. Voluit luidde de naam van deze commissie: Coördinatiecommissie Regionaal OnderzoeksProgramma.

Economische groei

De volumemutatie van het bruto binnenlands product tegen marktprijzen. Voor het bepalen van de regionale volumemutaties van de toegevoegde waarde, worden nationale volumemutaties per bedrijfspgroep toegepast op de regionale productiestructuren. Prijsontwikkelingen van de geproduceerde en verbruikte goederen en diensten in de verschillende regio's worden gelijk verondersteld.

Gewerkte uren

Het totale aantal uren dat werknemers en/of zelfstandigen gedurende de verslagperiode werkelijk hebben gewerkt. Niet-gewerkte uren wegens verlof of ziekte tellen dus niet mee.

De gewerkte uren van werknemers worden berekend door de betaalde uren (de overeengekomen uren plus de betaalde overuren) te vermeerderen met onbetaalde overuren en te verminderen met feitelijk niet gewerkte uren die betaald worden, zoals wegens ziekte verzuim, zwangerschaps- en bevallingsverlof, stakingen, weerverlet, ouderschapsverlof, kort verzuim. De gewerkte uren van de zelfstandigen worden rechtstreeks bepaald.

Gewerkte uren werknemers

De gewerkte uren van werknemers worden berekend door de betaalde uren (de overeengekomen uren plus de betaalde overuren) te vermeerderen met onbetaalde overuren en te verminderen met feitelijk niet gewerkte uren die betaald worden, zoals wegens ziekte verzuim, zwangerschaps- en bevallingsverlof, stakingen, weerverlet, ouderschapsverlof, kort verzuim.

Gewerkte uren zelfstandigen

Het aantal gewerkte uren dat zelfstandigen gedurende de verslagperiode werkelijk hebben gewerkt. Niet-gewerkte uren wegens verlof of ziekte tellen dus niet mee. De gewerkte uren van de zelfstandigen worden rechtstreeks bepaald.

Grote steden (G4)

In deze publicatie zijn de grote steden gedefinieerd als kerngemeente plus omliggend gebied. Amsterdam betreft COROP-gebied Groot-Amsterdam, Rotterdam betreft COROP-subgebied Rijnmond, Den Haag omvat COROP-gebied Agglomeratie 's-Gravenhage en Utrecht ten slotte omvat COROP-plusgebied stadsgewest Utrecht.

Hoogopgeleiden

Hoogst behaald onderwijsniveau omdat onderwijs op het niveau van hbo of wo.

Investerings in vaste activa

Investerings in vaste activa zijn uitgaven voor geproduceerde materiële of immateriële activa die langer dan een jaar in het productieproces worden gebruikt.

Investeringsquote

Bruto kapitaalinvesterings in vaste activa in een bedrijfstak als percentage van de bruto toegevoegde waarde van de bedrijfstak. Het betreft hier niet alleen de investeringen door ondernemingen maar door alle sectoren van uitvoering (publieke en private partijen).

Laagopgeleiden

Hoogst behaald onderwijsniveau omvat onderwijs op het niveau van basisonderwijs, het vmbo, de eerste 3 leerjaren van havo/vwo of de assistentenopleiding (mbo-1).

Middelbaar opgeleiden

Hoogst behaald onderwijsniveau omvat de bovenbouw van havo/vwo, de basisberoepsopleiding (mbo-2), de vakopleiding (mbo-3) en de middenkader- en specialistenopleiding (mbo-4).

Randstad

In deze publicatie wordt onder de Randstad verstaan: de provincie Zuid-Holland; de provincie Noord-Holland; de provincie Utrecht; provincie Flevoland.

Recessie

De toestand waarin de economie verkeert wanneer het volume van het bruto binnenlands product (na correctie voor seizoeninvloeden) twee opeenvolgende kwartalen krimpt.

Stadsgewest

Grootstedelijke agglomeratie en het hierop georiënteerde omringende gebied. Het stadsgewest - het stedelijk gebied in functionele zin - bestaat uit een grootstedelijke agglomeratie en het omringende gebied met daarbinnen gelegen kleinere kernen (stadjes, dorpen, gehuchten) die met die agglomeratie door velerlei relaties met elkaar zijn verbonden. Die relaties hebben betrekking op het dagelijks verkeer tussen woon- en werkplaats, verhuizingen van huishoudens en bedrijven en het gebruik van stedelijke voorzieningen. Als zodanig kan het stadsgewest daarom worden beschouwd als een combinatie van een regionaal arbeid-, woning- en verzorgingsgebied.

Werkzame personen

Alle personen die één of meerdere banen hebben als werknemer en/of zelfstandige bij een in Nederland gevestigde economische eenheid.

Tot de werkzame personen behoren alle personen die betaalde arbeid verrichten, ook al is het maar voor één of enkele uren per week, ook als zij:

- arbeid verrichten die op zichzelf genomen legaal is, maar waarvan de beloning aan de registratie door de fiscus of sociale zekerheidsautoriteiten wordt onttrokken ('zwarte arbeid');
- tijdelijk geen arbeid verrichten, maar wel doorbetaald krijgen (bijvoorbeeld bij ziekte of vorstverlet);
- tijdelijk onbetaald verlof hebben opgenomen.

Werkzame personen kunnen worden onderscheiden in werknemers en zelfstandigen. Ze kunnen woonachtig zijn in Nederland maar ook in het buitenland.

Vestigingen met 0 werkzame personen betreffen altijd nevenvestigingen van bedrijven met meer dan één vestiging.

Werknemers

Werknemers zijn personen die in een bepaalde periode arbeid verrichten voor loon of salaris, in geld of in natura, op grond van een arbeidsovereenkomst voor een economische eenheid.

Zelfstandigen

Zelfstandigen zijn personen die een inkomen ontvangen door voor eigen rekening of risico arbeid te verrichten in het bedrijf of het beroep dat zij zelfstandig uitoefenen. Ook meewerkende gezinsleden worden tot zelfstandigen gerekend, tenzij zij een arbeidsovereenkomst zijn aangegaan.

Technische toelichting

Inleiding

Regionale rekeningen geven een kwantitatieve beschrijving van het economisch proces van regio's binnen een land en sluiten aan op de nationale rekeningen. De nadruk in de regionale rekeningen ligt op de productie en inkomensvorming. Theoretisch kunnen de nationale rekeningen beschouwd worden als de sommatie van de regionale rekeningen. De productie in een land wordt immers voortgebracht door bedrijven en instellingen in de verschillende regio's, de zogenoemde 'ingezeten eenheden'. In de Nederlandse praktijk worden echter eerst de nationale rekeningen samengesteld en worden vervolgens de regionale cijfers hiervan afgeleid.

Bij het samenstellen van de regionale rekeningen worden dezelfde concepten en definities gehanteerd als bij de nationale rekeningen. Voor beide wordt aangesloten op de internationale richtlijnen van het System of National Accounts 2008 (SNA 2008) en het Europees systeem van nationale en regionale rekeningen 2010 (ESR 2010). Hierdoor zijn de uitkomsten van de regionale rekeningen zowel binnen Nederland als internationaal vergelijkbaar. Eén van belangrijkste gebruikers van deze cijfers is de Europese Unie ten behoeve van het regionaal beleid. Het regionale bruto binnenlands product (bbp) per inwoner is één van de criteria voor het toekennen van uitkeringen in het kader van de Europese structuurfondsen.

Regio's

Het Nederlandse deel van het continentaal plat in de Noordzee en de Nederlandse ambassades in het buitenland vallen onder het economisch gebied van Nederland. De activiteiten in deze gebieden maken deel uit van de Nederlandse economie maar zij worden niet aan de provincies toegekend. Voor dit doel is de zogenoemde Extra-regio gecreëerd. De som van de provinciecijfers stemt hierdoor niet overeen met het nationale rekeningencijfer. In de tabellen met provinciecijfers in deze publicatie is de Extra-regio weggelaten.

In de regionale rekeningen wordt de actuele regionale indeling gehanteerd. Bij grenswijzigingen door bijvoorbeeld gemeentelijke herindelingen ontstaan, meestal beperkte, breuken. Bij grotere breuken worden volgtijdelijk vergelijkbare reeksen samengesteld.

Methoden

Er zijn grofweg twee methoden om regionale rekeningen samen te stellen: bottom-up en top-down. Bij de bottom-up methode worden gegevens over in de regio gevestigde eenheden opgeteld tot een regionaal cijfer. De som van alle regionale cijfers moet overeenkomen met het nationale cijfer. Bij de top-down methode wordt het nationale aggregaat verdeeld met een verdeelsleutel. Meestal wordt hiervoor informatie over de beloning van arbeid of de inzet van arbeid gebruikt. Bij gebruik van de bottom-up methode staan gegevens van individuele eenheden uit de productiestatistieken centraal. Wanneer een eenheid vestigingen in verschillende regio's omvat dan wordt de informatie van deze eenheid toegedeeld aan de betreffende regio's, meestal op basis van de beloning of de aantallen banen van werknemers.

Voor een deel van de economie zijn geen goede gegevens van de individuele eenheden beschikbaar. Hiervoor wordt dus teruggegrepen op de top-down methode. Omdat de regionale inzet van arbeid bij deze methode cruciaal is, dienen afgeleide cijfers over regionale arbeidsproductiviteit (bruto toegevoegde waarde per arbeidsjaar) met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

Kerncijfers regionale rekeningen

In de regionale rekeningen worden de volumemutaties anders berekend dan in de nationale rekeningen. In de regionale rekeningen worden de berekeningen uitgevoerd op bedrijfsklasseniveau en niet zoals in de nationale rekeningen op het niveau van goederen en diensten. Verder worden in de regionale rekeningen de gegevens eerst in lopende prijzen samengesteld terwijl dit in de nationale rekeningen simultaan in lopende prijzen en in prijzen van het voorafgaande jaar gebeurt. Nadat in de regionale rekeningen de cijfers in lopende prijzen zijn bepaald worden deze gedefleerd om te komen tot de volumemutaties. Er zijn bij het CBS geen gegevens over regionale prijsontwikkelingen per bedrijfstak beschikbaar. Daarom worden de regionale uitkomsten van de productie en het intermediair verbruik, en dus van de toegevoegde waarde, per bedrijfsklasse gedefleerd met nationale deflatoren. Overigens wordt voor de landbouw en de aardolie- en aardgaswinning wel gebruikgemaakt van regionale verdelingen van de geproduceerde goederen.

Voor de meest recente voorlopige jaren zijn geen ramingen van het regionale bbp in lopende prijzen beschikbaar. De economische groei naar regio wordt voor die jaren gebaseerd op de productiestructuur van het voorgaande jaar en de nationale ontwikkelingen per bedrijfsklasse. Voor enkele bedrijfsklassen (landbouw, aardolie- en aardgaswinning, verhuur van en handel in onroerend goed) worden wel regionale gegevens ingezet. Verder worden voor enkele (verzorgende) bedrijfsklassen cijfers over de bevolkingsgroei meegenomen. Alle voorlopige cijfers kunnen onderhevig zijn aan bijstellingen, maar door de gehanteerde methode geldt dit in hoge mate voor de economische groeicijfers naar regio van het meest recente jaar.

Het bbp is de som van de toegevoegde waarde tegen basisprijzen per bedrijfstak en het saldo van de productgebonden belastingen en subsidies. Deze laatste post is niet volledig toe te wijzen aan de verschillende bedrijfstakken. Basis voor het regionaliseren zijn juist de cijfers over de toegevoegde waarde per bedrijfsklasse. Conform internationale afspraken worden de productgebonden belastingen en subsidies verdeeld over de regio's overeenkomstig de totale toegevoegde waarde tegen basisprijzen om tot het bbp tegen marktprijzen per regio te komen.

Revisiestrategie

De regionale rekeningen sluiten aan op de nationale rekeningen, niet alleen qua concepten en definities, maar ook wat betreft de revisiestrategie. Eens in de 5 à 10 jaar worden bij een revisie de niveaus opnieuw bepaald en tussen revisies worden de jaar-op-jaar veranderingen zo juist mogelijk weergegeven. Conceptuele wijzigingen, nieuwe of gewijzigde bronnen en eventuele correcties worden pas bij de periodieke revisies doorgevoerd. Om de vergelijkbaarheid in de tijd te behouden worden dan ook de cijfers over eerdere jaren aangepast.

De nationale rekeningen en de regionale rekeningen zijn in 2014 onderworpen aan een ingrijpende revisie. Deze is ingegeven door de eis om aan te sluiten bij nieuwe Europese

richtlijnen, het Europees Systeem van Rekeningen (ESR) 2010. Ook is de revisie aangegrepen om nieuwe brongegevens in te zetten als basis voor de ramingen. De gegevens in deze publicatie sluiten aan op het nieuwe ESR.

Meer informatie op www.cbs.nl.

Nederland regionaal

Het dossier Nederland regionaal, te vinden op www.cbs.nl onder het kopje 'Regio', bevat naast informatie over de regionale rekeningen een schat aan informatie over overige regionale gegevens. Alle tabellen van de regionale rekeningen staan in de elektronische database StatLine (Thema's/Nederland regionaal/Per thema/Macro-economie).

Aan deze publicatie werkten mee:

Ron Duijkers
Willem Gielen
Annelie Hakkenes-Tuinman
Mathijs Jacobs
Wouter Jonkers
Ilham Malkaoui
Mark Ramaekers
Pascal Ramaekers
Paul Ras
Roger Voncken
Sjoertje Vos